

Найчук Антон Віталійович
Адамовський Володимир Іванович

**ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ
ВІДНОСИН В СУСПІЛЬСТВІ**
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Кам'янець-Подільський
Видавець ПП Зволейко Д.Г.
2022

УДК 316+34](075.8)
ББК 605+67я73
Н20

*Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка (протокол № 9 від 29.09.2022 р.)*

Рецензенти:

- Попович М. Д.** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри теоретико-правових і соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного аграрно-технічного університету.
- Лінник Н. В.** – кандидат юридичних наук, завідувач відділення «Право» відокремленого структурного підрозділу «Кам'янець-Подільський фаховий коледж закладу вищої освіти «Подільський державний університет».

Найчук А. В., Адамовський В. І.

- Н20** Основи соціально-правових відносин в суспільстві: [навчально-методичний посібник] / А. В. Найчук, В. І. Адамовський. Кам'янець-Подільський: видавець ПП Зволейко Д. Г., 2022. 192 с.

ISBN 978-617-620-349-0

У навчальному посібнику «Основи соціально-правових відносин в суспільстві», з урахуванням кредитно-модульної системи, вибудовуються теоретико-методологічні та праксиологічні основи курсу «Соціально-правові студії». Видання містить навчальну програму, тематичний план із розподілом годин, список основної та додаткової літератури, курс лекцій, плани і методичні поради до семінарських занять, завдання до підсумкового модульного контролю, словник термінів.

**УДК 316+34](075.8)
ББК 605+67я73**

© Укладачі: Найчук А. В., Адамовський В. І., 2022

ISBN 978-617-620-349-0

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ «СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ»	6
РОЗДІЛ II. РОБОЧА ПРОГРАМА З КУРСУ «СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ»	9
2.1. КУРС ЛЕКЦІЙ ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ	9
2.2. САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ	136
2.3. ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ	140
РОЗДІЛ III. МОДУЛЬНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ Й МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ	145
РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ АТЕСТАЦІЇ	155
КРИТЕРІЇ ТА НОРМИ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ З КУРСУ «СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ» ...	159
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	161
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ	184

ВСТУП

Для розвитку цивілізованих суспільних відносин важливим є формування паритету інтересів особистості, суспільства, держави. Пріоритетним інструментарієм побудови партнерських відносин у вирішенні нагальних питань слугує механізм соціальної-правової відповідальності. Невід'ємною умовою функціонування сучасного суспільства є активна, цілеспрямована участь в його творенні пересічних громадян, особливо нової генерації, певний рівень розвитку громадянської культури, сформованість соціальної підструктури громадянської спрямованості у свідомості особистості. Розуміння змісту та особливостей становлення соціально-правової свідомості студентської молоді закономірно ставить завдання осмислення ролі закладів вищої освіти як інституту соціальної, правової, політичної соціалізації та запропонувати ефективні науково-педагогічні механізми впливу на цей процес у стінах вищого навчального закладу.

Навчальний-методичний посібник «Основи соціально-правових відносин в суспільстві» розроблений відповідно до курсу «Соціально-правові студії», включеного у блок навчальних планів «обовязкові освітні компоненти» різних спеціальностей Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Навчально-методичний посібник побудований відповідно до кредитно-модульної системи навчання і складається із двох блоків: Блок 1 (Соціологія), Блок 2 (Правознавство), які включають три основні залікові навчально-теоретичні модулі (змістові модулі): семінарські заняття; самостійна робота; індивідуальні навчально-дослідницькі завдання (ІНДЗ). Окремими складовими подаються: комплексна модульна контрольна робота з курсу; критерії та норми оцінювання знань, умінь та навичок студентів; словник термінів; основна та додаткова література.

Перший модуль включає охоплює лекції, семінарські заняття.

Другий модуль становить самостійна робота студентів, яка охоплює весь курс та взаємозв'язана із змістовим модулем.

Формою навчального навантаження, спрямованого на розвиток творчих можливостей студентів, слугує ІНДЗ, які виконуються у формі рефератів і є третім заліковим модулем.

Комплексна модульна контрольна робота з курсу розроблена у вигляді дворівневих за складністю завдань, що надає можливість об'єктивно оцінити рівень знань студентів.

Матеріал, представлений у навчальному посібнику, направлений на підвищення фахового рівня студентів, соціально-правової свідомості, що є важливими складовими сучасного суспільного життя.

Безперечно, не всі питання і аспекти соціально-правових відносин не вдалося висвітлити в запропонованому комплексі на достатньому навчально-методичному та науковому рівні. Тому, з метою подальшої розробки даного навчального посібника, з вдячністю сприйmemo всі критичні зауваження і поради.

РОЗДІЛ І. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З КУРСУ «СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ»

Дисципліна «Соціально-правові студії» належить до переліку обов'язкових дисциплін, що забезпечують отримання загальних компетентностей випускниками Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та викладається для студентів освітнього рівня «бакалавр». Навчальна дисципліна знайомить студентів із основами соціологічної та правової наук; надає знання про природу сучасних соціально-правових процесів; особливостей суспільства як складної системи соціально-правових зв'язків та відносин; особливостей сучасних суспільно-правових реалій.

Метою викладання навчальної дисципліни «Соціально-правові студії» є формування знань студентів про повне і цілісне розуміння соціально-правових відносин у суспільстві, вироблення навичок аналізу, діагностики і прогнозування мікро- та макро- соціальних явищ, а також розвинути навички організації соціальної взаємодії, які вони могли б використати у професійній діяльності, громадському і особистому житті.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Соціально-правові студії» є:

- засвоєння сутності соціальних та правових явищ, інститутів, процесів;
- особливостей суспільства як складної системи соціально-правових зв'язків та відносин;
- вивчення особливостей сучасних суспільно-правових реалій;
- вироблення вміння застосовувати нормативно-правові акти на практиці в професійній діяльності, а також для вирішення життєвих ситуацій.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми та у результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повині

знати:

- об'єкт, предмет, методи курсу;
- понятійно-категоріальний апарат курсу;
- сутність соціальних інститутів: сім'ї, релігії, освіти, організацій;
- основи соціальної мобільності, стратифікації, девіації, конфлікту, соціалізації, маргіналізації;
- поняття, сутність та походження права;

- елементи системи права і системи законодавства;
- поняття і види правової поведінки;

вміти:

- оперувати основними поняттями і категоріями;
- аналізувати місце «Соціально-правових студій» у системі гуманітарних наук;
  - розкривати систему логічно взаємозалежних понять і принципів, за допомогою яких розкривається природа (структура і генезис) тих чи інших соціальних структур, явищ і процесів;
  - висвітлити основи соціального структурування суспільства;
  - охарактеризувати причини виникнення соціальних конфліктів, стадії їх розвитку і способи врегулювання;
  - правильно вибирати та аналізувати правові норми в процесі їх фактичного застосування;
  - розмежовувати правові відносини у суспільстві;
  - орієнтуватися в сучасному правовому полі;
  - використовувати набуті соціально-правові знання у професійній та громадській діяльності.

Програма навчальної дисципліни

Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин						
	Разом	у тому числі					
		Лекційні заняття	Практичні заняття	Семинарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	Індивідуальна робота
Блок 1 (Соціологія)							
Змістовий модуль 1. Соціологічний аналіз суспільства							
Тема 1. Теоретико-методологічні засади «Соціально-правових студій»	12	2		2		8	
Тема 2. Соціальна структура та її сутність	18	4		2		12	
Тема 3. Соціальна регуляція поведінки особистості	14	2		2		10	
Разом за змістовим модулем 1	44	8		6		30	
Блок 2 (Правознавство)							
Змістовий модуль 2. Основні поняття теорії держави і права							
Тема 1. Поняття і ознаки держави	6	2				4	
Тема 2. Основні поняття теорії права	6	2		2		4	
Тема 3. Правовідносини: поняття, основні ознаки і види	6	2				4	
Тема 4. Поняття, ознаки і види право-порушень	6	2				4	
Тема 5. Основи Конституційного законодавства	7			2		5	
Тема 6. Основи Цивільного законодавства	5					3	
Тема 7. Основи Сімейного законодавства	5			2		3	
Тема 8. Основи Трудового законодавства	5			2		3	
Разом за змістовим модулем 2	46	8		8		30	
Разом годин	90	16		14		60	

Методи контролю: поточне, усне опитування та поточне тестування, співбесіда, контрольна робота, оцінка за навчальний проект (реферат), підсумковий тестовий контроль, залік.

РОЗДІЛ II. РОБОЧА ПРОГРАМА З КУРСУ «СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ»

2.1. КУРС ЛЕКЦІЙ ТА ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ

Лекція – основна форма проведення навчальних занять у вищому навчальному закладі, що призначена для засвоєння теоретичного матеріалу. Як правило, лекція охоплює основний теоретичний матеріал окремої чи декількох тем навчальної дисципліни. Тематика курсу лекцій визначається робочою навчальною програмою. Дана форма навчальних занять направлена на формування у студентів знань з певного предмету. Незважаючи на те, що викладач не здійснює опитування на лекції, це не означає, що до неї не слід готуватися: перед новою лекцією доцільно повторити матеріал, який був записаний на попередній лекції, оскільки повторений матеріал краще запам'ятовується. При цьому, виправте можливі помилки у записах, розшифруйте скорочення. На лекційному занятті необхідно уважно стежити за думкою викладача і занотовувати основні визначення та характеристики освітлюваної проблеми.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА

ЛЕКЦІЯ 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

План

1. Соціологія та її місце в системі сучасних наук.
2. Об'єкт, предмет і методи соціології.
3. Функції та структура соціології.

1. Соціологія та її місце в системі сучасних наук

В сучасному світі існує значна кількість різних наук. Одне з провідних місць серед них посідає соціологія. Як самостійна наука соціологія розпочала формуватися майже 200 років тому. Засновником вважається О. Конт (1798–1857 рр.) який вперше використав даний термін у 1824 р. Проте широко відомим термін «соціологія» стає після публікації О. Контом четвертого тому своєї праці «Курс позитивної філософії» (1838 р.). Заслуга О. Конта насамперед

полягає у тому, що він обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства, виділення соціології в якості самостійної науки в основі якої стоять методи спостереження та експерименту, пізнання законів суспільного розвитку і практичного використання досягнень науки з метою здійснення соціальних реформ на благо суспільства. За визначенням філософа, соціологія має сприяти «добробуту людства» завдяки застосуванню наукових методів.

Поняття «соціологія» (від лат. *societas* – «суспільство», від гр. *logos* – «вчення», «знання», «наука») – у дослівному перекладі означає вчення про суспільство. Однак у сучасній науці поняття «соціологія» містить цілу низку інтерпретацій в її трактуванні:

- **соціологія** – це вивчення про соціальне життя. груп людей та суспільства (Е. Гіденс);
- **соціологія** – це наука про суспільство як єдину цілісну соціальну систему (В. Піча);
- **соціологія** – це наука про суспільство, окремі соціальні інститути (держава, право, мораль та ін.), процеси і суспільні соціальні спільності людей (В. Андрущенко).

Тривалий час в західній науці існувала думка про те, що соціальні знання потрібні лише тим, хто займається політикою, культурою тощо. Проте соціальний світ досить складний. Він наповнений кризами, конфліктами, протиріччями. Вирішення даних проблем буде можливе тільки тоді, коли кожен із нас буде здатний до наукового пізнання оточуючого світу. Саме соціологія виступає тією наукою, яка дозволяє зрозуміти соціальний світ, соціальну взаємодію особистості тощо. Соціологічний аналіз передбачає вирішення трьох основних питань:

1. Як формуються соціальні структури, які причини та умови утворення різних форм соціальної організації?
2. Яким чином дані соціальні структури і зразки поведінки набувають стійкості та стабільності?
3. Як змінюються і розпадаються соціальні структури, які причини соціальної дезорганізації?

Відповіді на поставлені питання вибудовують основні проблеми соціології:

- піднімає важливі проблеми природи індивідуальної і правової відповідальності – досліджуючи соціальний контекст людської дії;
- проблеми міжособистісних відносин, що складаються в процесі людської діяльності;

- проблеми різних властивостей особи (потреб, інтересів, цінностей, соціальних установок тощо);
- на основі емпіричних досліджень, більш детальне пізнання сучасного суспільства тощо.

В загальному проблематику соціології можна звести до наступного: наскільки можливий соціальний порядок і якими шляхами його можна досягнути.

Головна ціль соціології – пояснення і раціональне розуміння поведінки людини і соціальної організації, завдяки чому стає можливим визначення нових шляхів вирішення проблем, які постають перед суспільством.

Отже, можна констатувати, що **соціологія** – це наукове вивчення структурних механізмів суспільних змін і складових його компонентів (соціальних груп, спільнот, соціальних інститутів), виникаючих в процесі соціальної взаємодії людей.

Разом з тим кожна з суспільних наук (політологія, економіка, історія тощо) займається якоюсь окремою сферою: економіка – досліджує господарське життя, політологія – сферу політики, історія – розвиток суспільства в комплексі.

Особливе місце соціології в системі суспільно-гуманітарних наук обумовлене:

- вона є перш за все наукою про громадянське суспільство, його явища та процеси;
- включає загальну соціологічну теорію (або теорію суспільства), яка виступає як теорія і методологія усіх інших суспільних та гуманітарних наук;
- усі суспільні і гуманітарні науки, які вивчають різні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди вивчають соціальний аспект, тобто ті закони і закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються в людській діяльності;
- техніка і методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру, які розробляються соціологією, використовуються усіма іншими суспільними і гуманітарними науками;
- склалася певна система досліджень, що проводиться на стику соціології та інших наук, які отримали назву соціальних досліджень (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін.).

Відрізняє соціологію від інших споріднених наук те, що вона вивчає суспільство в цілому як єдину цілісну систему, як єдиний особливий організм:

— для соціології немає спеціально відведеної галузі, яка відноситься до конкретної сфери суспільного життя. Мова іде про вивчення основ суспільного життя, з яких потім вибудовується суспільна система, зі своїми функціями;

— вивчаючи конкретну сферу життя суспільства, соціолог прагне проаналізувати процеси, які проходять у політиці, економіці, сім'ї або освіті, через призму соціальних відносин, соціальних інститутів, соціальних цінностей;

— соціологія усе аналізує з погляду інтересів людей, їх потреб, сподівань, переваг. Це відноситься й до такої складової суспільства, як спорт.

Таким чином, соціологія вивчає не все у суспільстві, а тільки соціальне, тобто через призму соціальних явищ, процесів, відносин які складають сутність соціальної реальності соціуму як об'єкту соціології.

2. Об'єкт, предмет і методи соціології

З'ясовуючи науковий статус соціології важливо визначити об'єкт і предмет її дослідження.

Об'єкт науки – це певна частина дійсності, об'єктивна реальність, яка

відображається, досліджується конкретною наукою.

Об'єктом соціологічного пізнання виступають:

1. Суспільство як цілісна соціальна реальність:

- макрорупа (населення країни, міста, колектив великої організації тощо);
- мікрорупа (сім'я, неформальна і формальна мала група тощо)

2. Емпірично надана реальність, що відбиває ту чи іншу сторону соціального життя.

3. Цілісний розвиток і функціонування суспільства.

Предмет науки – це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Предмет будь-якої науки – це не просто якесь явище чи процес об'єктивного

світу, а результат теоретичного обґрунтування, що дозволяє виділити ті закономірності розвитку і функціонування об'єкта, який вивчається, які є специфічні тільки для даної науки.

Предметом соціології виступає концептуальна схема соціальної реальності, в якій її головні риси та елементи вибудовані в системі і логічно виходять один з одного.

В загальному, при визначенні предмета соціологічного пізнання, в якості ключового виділяють те або інше соціальне явище. До таких явищ відносяться:

- групова взаємодія (класи, верстви тощо);
- соціальні інститути (сім'я, освіта, культура тощо);
- основні структури людського буття;
- соціальні процеси (страйки, блокування тощо).

Методи науки не менш, ніж зміст, розділяють науки одна від одної.

Методи соціального пізнання можна поділити на філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові.

До філософських методів відноситься матеріалістична діалектика, суть якої полягає відносно соціального організму в тому, що економічний базис визначається первинним, а політична надбудова – вторинна.

До загальнонаукових методів відноситься системний та структурно-функціональний метод.

Системний метод – спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, в якому окремі частини певного явища розглядаються в тісній єдності з цілим. Системний метод в соціології обов'язково передбачає з'ясування принципів ієрархії між елементами, способів їх впливу один на одного.

Структурно-функціональний метод – передбачає розглядати суспільство як цілісний організм, що складається з частин, елементів, які виконують певні функції. Суспільні процеси і явища можна пояснити, аналізуючи їх функції суспільній системі. Суспільство зберігає стійкість, оскільки реалізується всі необхідні для соціального організму функції, враховуючи і функцію соціального контролю.

Конкретно-наукові методи: опитування, анкетування тощо.

В основі вивчення соціальних процесів застосовуються принципи об'єктивності та історизму.

Принцип об'єктивності означає вивчення об'єктивних закономірностей, що визначають процеси соціального розвитку. Об'єктивність соціологічних знань передбачає, що процес їх пошуку

відповідає об'єктивній реальності і є незалежним від людини і людства законом пізнання.

Принцип історизму – в соціології передбачає вивчення соціальних проблем, соціальних інститутів, процесів у виникненні, становленні та розвитку, розуміння специфіки відповідних історичних ситуацій, сприйняття загальних тенденцій розвитку та своєрідності конкретних обставин

2. Функції та структура соціології

Соціологія – як самостійна галузь знань реалізує усі властиві суспільній науці функції: теоретико-пізнавальну, описову, прогностичну, інформаційну, світоглядну.

Теоретико-пізнавальна функція дозволяє розширити і конкретизувати знання про сутність суспільства, його структуру, закономірності, основні напрями і тенденції його розвитку. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається двома шляхами:

- на основі внутрішнього удосконалення теоретичної соціології;
- в результаті динамічного розвитку самого об'єкту пізнання цієї науки – соціальної дійсності.

Особлива роль належить тут емпіричній соціології і безпосередньо спеціальним соціологічним теоріям.

Описова функція – це систематизація інформації, опис досліджень у вигляді аналітичних записок, різноманітних наукових звітів тощо. Вона робить спробу відтворити ідеальну картину соціального об'єкту, його дії, взаємозв'язки тощо. Дослідження соціального об'єкту вимагають високої моральної чистоти і порядності вченого, тому, що на основі даних, фактів і документів розробляються практичні висновки і приймаються управлінські рішення. Соціологія не лише пізнає світ, але й дозволяє людині внести у пізнаний, усвідомлений світ свої корективи. Разом з тим, необхідно завжди пам'ятати, що перетворення суспільства – не самоціль, а необхідні лише тоді, коли відповідають потребам і цінностям людей.

Прогностична функція – це формування соціальних прогнозів. Соціологічні дослідження завершуються, за звичай, створенням короткострокового або довготривалого прогнозу для розвитку того чи іншого об'єкту що досліджується. Короткостроковий прогноз опирається на виявлену тенденцію розвитку соціального

явища, а також на зафіксовану закономірність у відкритті фактора, що остаточно впливає на об'єкт, який прогнозується. Виявлення такого фактора – складний вид наукового дослідження. Тому, в соціологічній практиці частіше використовують короткострокові прогнози.

Світоглядна функція соціології випливає з того, що об'єктивно бере участь у соціально-політичному житті суспільства і своїми дослідженнями сприяє прогресу суспільства. Історія свідчить, що в більшості соціальних революцій, реформ, та реконструкцій основою виступали саме соціологічні теорії, концепції.

Отже, основні функції соціології визначають не тільки завдання, мету, але й місце соціології в системі суспільних наук.

Структура будь-якої науки завжди обумовлена тими завданнями, що їх ставить наука і тими функціями, що їх здійснює і відіграє в суспільстві.

Структурними елементами соціології виступають:

- загальна теорія соціології суспільства;
- спеціальні соціологічні теорії, або теорії середнього рівня;
- методи конкретно-соціологічних досліджень.

Загальна теорія соціології дає уявлення про суспільство, як соціальний організм, систему механізмів, розкриває роль і місце основних соціальних зв'язків, формує принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціального аналізу, формує вимоги системного аналізу, стратифікаційно-класовий підхід, аналіз явищ у взаємодії з іншими.

Спеціальні соціологічні теорії слугують уточненню положень загальної соціологічної теорії стосовно окремих видів механізмів соціальної взаємодії, вивчають закони розвитку і відтворення окремих соціальних спеціальностей (соціологія міста, села, етносоціологія тощо); теорії галузеві, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільностей в окремих сферах (соціологія праці, соціологія освіти, соціологія фізичної культури і спорту тощо) та теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму (теорії комунікацій, соціальної активності тощо).

Третій рівень – конкретно соціологічне дослідження, яке проводиться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності. Отримані дані можуть бути осмислені на рівні спеціальних, галузевих і загально-соціологічних теорій та використані у розв'язанні актуальних проблем розвитку суспільства.

Виділені рівні соціологічної структури знаходяться у тісній взаємодії один з одним. За допомогою вищих рівнів соціологічного знання визначають концептуальні межі і логіку побудови зв'язків між ключовими поняттями більш нижчого рівня, а за допомогою більш нижчих соціологічного знання складають базу даних для теоретичних узагальнень вищих рівнів.

Література

Основна:

1. Гіденс Е. Соціологія. Київ : Основи, 1999 796 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html>

2. Загальна соціологія: [хрестоматія] / концепція, упоряд., перекл. А. В. Фурман, В. С. Біскуп, О. С. Морщакова. Київ : Видавництво Ліра. Київ, 2019. 354 с. URL: <https://lira-k.com.ua/preview/12589.pdf>

3. Курчаба Т. Соціологія: навч.-метод. посібник. Львів : ПП Сорока Т. Б., 2015. 184 С. 4.

4. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. Москва : Феникс, 1994. 688 с. URL: <https://at.alleng.org/d/sociol/soc026.htm>.

5. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей. Укл. : Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2019 р. 61 с. URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

6. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiolohiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

7. Козирев М. П. Соціологія: підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/437/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%80%D1%94%D0%B2%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%202016.pdf>

8. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

9. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с. URL: <http://posek.km.ua/biblioteka/pdf>

10. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій : підручник. Львів : Кальварія, 2003. 543 с. URL: <https://fc.vseosvita.ua/001rxm-1cda.pdf>

Додаткова:

1. Байдич К. Теорія Другого модерну в системі ідей У. Бека // Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. На пошану професора Р. М. Постоловського. Рівне : РДГУ, 2011. Вип. 5-6. С. 235-243.

2. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 109 с.

3. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синегетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.

4. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіональна політика. Луганськ, 2002. С. 49-66.

5. Глушкова Л. В. Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі // Грані. Соціологія. 2016. № 4 (132). С. 74-77. URL: <https://doi.org/10.15421/1716081>.

6. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н. В. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму // Філософські та методологічні проблеми права. 2021. №1(21). С. 8-20. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1415/1414>

7. Лукашевич М. П., Гуленко М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 344 с.

8. Матеріали круглого столу «Соціологія в Україні : наука і освіта, проблеми та перспективи розвитку» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 2. С. 167-169.

9. Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 1-2. С. 210-230.

10. Черниш Н. Соціологія сьогодення: тенденції та перспективи розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 4. С. 5-21.

ЛЕКЦІЯ 2. СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

План

1. Сутність та типологія суспільств.
2. Соціальна структура суспільства.

1. Сутність та типологія суспільств

Перші спроби дати визначення поняттю «суспільство» були зроблені в часи Античності. Так, Платон і Аристотель ототожнювали суспільство з державою. В епоху Середньовіччя панував погляд на суспільство як таке, що виникло з божественної волі. В період Нового часу виникнення суспільства намагалися пояснити підписанням суспільного договору між людьми. О. Конт розглядав суспільство як функціональну систему, що заснована на поділі праці. Г. Спенсер під суспільством розумів композицію усілякого роду ідей, вірувань і почуттів, які реалізуються через індивідів. За М. Вебером, суспільство – це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних дій.

З погляду сучасної соціологічної науки, **суспільство** – це особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя. Воно включає в себе всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних державно-територіальних кордонів. Суспільству властиві такі механізми саморегуляції, які дозволяють йому підтримувати свою цілісність, впорядковувати відносини між інститутами та спільнотами, інтегрувати соціальні новоутворення та підкоряти своїй логіці поведінку основної маси населення, схилиючи людей, що живуть на відповідній території, відтворювати у своїх діях єдину «мапу» численних соціальних взаємодій.

До **основних ознак** суспільства можна віднести:

1. територію, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків;
2. універсальність, тобто всеоб'ємний, різносторонній його характер, що передбачає включення в себе усю багатоманітність соціальних зв'язків, відносин усіх соціальних інститутів та спільнот в межах певного територіального простору;
3. автономність, тобто спроможність існувати самостійно, яка досягається за рахунок високого рівня саморегуляції,

що забезпечує підтримку та постійне відтворення системи соціальних взаємин;

4. інтегративність – цілісність, єдність загальної системи цінностей, яку називають культурою.

Суспільство як цілісна система має свою внутрішню структуру – певних підсистем, що взаємодіють одна з одною. Кожна з підсистем, у свою чергу, складається зі своїх власних блоків і елементів, які виконують свої функції цілісного соціального організму.

До підсистем суспільства належать: правова, демографічна, економічна, соціальна, політична, духовна.

Історію людства можна класифікувати через обмежену кількість базових типів суспільств. Проте, оскільки суспільство є вкрай складним, багаторівневим утворенням, то до нього неможливо є будь-яка універсальна класифікація. Тому, соціологи змушені з різноманітних ознак, характерних для суспільства, обирати лише окремі, на основі яких вони створюють свою типологію. Відтак, до основних критеріїв типології суспільства належать: писемність, чисельність рівнів управління, ступінь соціальної диференціації тощо.

За наявністю писемності, всі суспільства поділяються:

1. дописемні;
2. письменні, які володіють абеткою та фіксацією зв'язку у матеріальних носіях: клинописні таблиці; берестяні грамоти; книга; газети; комп'ютер.

Інша типологія поділяє усі суспільства на *прості та складні*. Критерієм в даному випадку виступає чисельність рівнів управління та ступінь соціальної диференціації.

Прості суспільства – це ті, де немає керівників та підлеглих, багатих та бідних (первісні племена), виникли 50–40 тис. років тому.

Основні характеристики:

- кровно-родові зв'язки;
- родоплемінна організація суспільства;
- відсутня майнова диференціація суспільства;
- не існує класів і держав.

Складні суспільства – це суспільства, в яких є кілька рівнів управління, декілька соціальних верств населення, що різняться за доходами; виникли X–VI тис. років тому.

Основні характеристики:

- широкі і різноманітні зв'язки між людьми;

- соціальне розшарування (класи, заможні – не заможні, ті, що управляють, і ті ким управляють);
- багаторівневе управління суспільством через державу.

Характерним для соціології є поділ суспільств на традиційне, індустріальне, постіндустріальне. В основу даної типології поставлені критерії способів здобуття засобів існування.

Традиційне суспільство – це суспільство з малорухомими соціальними структурами, з таким способом соціокультурної регуляції, який базується на традиції.

Характерні риси:

- аграрний устрій;
- малорухомі соціальні структури, та заснований на традиції спосіб соціальної регуляції;
- низькі темпи розвитку виробництва, не сприйняття нововведень;
- сувора регламентація людського життя і суворий контроль за дотриманням норм, поведінки індивідів тощо;
- соціальні формування вважалися непорушними, і навіть думка про можливі зміни вважалася крамольною;
- будь-який прояв свободи особи, що виступав новацією в суспільстві – «глушиться» соціальними структурами, владними структурами та іншими організаціями.

Індустріальне суспільство – суспільство, яке безпосередньо визначається рівнем технічного, індустріального розвитку.

Характерні риси:

- використання наукових знань у виробничих технологіях;
- використання нових джерел енергії, машин, які прийшли на зміну праці людини і тварин;
- швидкий темп соціальних змін;
- суспільний розподіл складний, комплексний, відбувається спеціалізація робіт;
- більшість статусів є набутими, а не приписними;
- традиційна релігія втрачає своє значення як джерело морального авторитету;
- у політичному житті – монархії поступаються місцем демократичним інститутам.

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство – ступінь, стадія прогресивного розвитку людства і окремих країн, що відображає для більшості країн світу їхнє майбутнє і характеризується

тими соціальними змінами, які пов'язані з досягненнями і перспективами сучасних науково-технологічної, інформаційної та інших революцій. Рушійною силою його розвитку є використання обчислювальної техніки, розумовий капітал, безперервна освіта, знання.

Характерні риси:

- висування на перший план (після сільського господарства і промисловості) теоретичної сфери економічної діяльності – сфери послуг;
- індивідуалізація виробництва і споживання, визначення провідної ролі науки, знань, отримання і розповсюдження інформації, а також університетів, науковців, менеджерів;
- комп'ютеризація і відкритість суспільства, безперервна освіта і різке зростання творчого начала в праці, професіоналізму, відповідальності;
- різницю стартових умов соціального просування визначають вже не расові, статеві, або вікові відмінності, а освіта, досвід, майстерність, талант людини.

Існують й інші підходи до типологізації суспільств. Так, наприклад, в середині XIX ст. К. Марксом і Ф. Енгельсом була запропонована типологія суспільств в основі якої лежать виробничі відносини і форми власності – соціально-економічні формації: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична

2. Соціальна структура суспільств

Суспільство – складна соціальна будова, яка характеризується структурною організованою цілісністю і багатозначними людськими відносинами, є складним і багатоманітним утворенням. Внутрішня картина цієї соціальної будови віддзеркалюється в її соціальній структурі.

Загалом, **структура** – це певне взаємо-розташування складових частин тієї чи іншої системи. В даному контексті, соціальна структура – це сукупність соціальних елементів, явищ і процесів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою і створюють деякий цілісний соціальний об'єкт. Ядром соціальної структури суспільства виступає людина (індивід), яка може активно утвердити, самореалізувати за рахунок інтеграції в різні колективні утворення, особливі соціальні системи і підсистеми. В якості

висхідної підсистеми в соціальній структурі людських відносин виступає мала група, яка виконує роль, проміжної ланки в системі «людина (індивід) – група – суспільство».

Вперше трактування поняттю «група» дав англійський мислитель Т.Гоббс у праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської». За визначенням останнього, група – це певна кількість людей, об'єднаних соціальними інтересами або спільною працею. В сучасному розумінні, соціальна група – найбільш загальне і специфічне поняття соціології, що означає певну сукупність людей, які мають загальні природні і соціальні ознаки та об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями, системою певних відносин, які регулюються формальними і неформальними соціальними інститутами. Для виникнення соціальної групи необхідна внутрішня організація, мета, конкретні форми соціального контролю і зразки діяльності.

Соціальні групи поділяються:

- малі соціальні групи;
- середні соціальні групи;
- великі соціальні групи.

Основоположником вчення про малі соціальні групи вважається англійський соціолог Ч. Кулі, який на початку ХХ ст. ввів поняття «первина група» – де виключне значення мають особистісні якості членів, жодного з яких неможливо або ж важко замінити іншим.

Особливості малої групи:

- прямий або опосередкований контакт між членами групи, міжособистісна взаємодія і взаємовплив;
- наявність загальної мети і діяльності, переживання спільних почуттів;
- внутрішньо-груповий розподіл функцій і соціальних ролей;
- певна локалізованість у просторі та усталеність у часі.

Організація малої групи, в залежності від цілей і завдань, може бути:

1. Формальною (офіційною) – об'єднання людей, яке утворюється на основі офіційного документа, юридичних норм, правил, службових інструкцій тощо. Члени такої групи націлені на виконання певного виду діяльності й знаходяться в ієрархічно структурній підпорядкованості (учнівський клас, студентська група, футбольна компанія тощо).

2. Неформальною – група, яка складається стихійно й немає особливих документів, які регламентують її функціонування, але вона також утворюється на основі загальних інтересів, прагнень, що об'єднує людей в більш або менш стійкі об'єднання (дружня компанія, злочинна зграя тощо). Це такий тип організації соціальних відносин, який характеризується відносною незалежністю від соціальних структур, неформальним контролем, заснованим на традиції і залежним від міри усвідомленості групового членства.

До **середніх соціальних груп** (спільностей) відносяться порівняно сталі групи (спільності) людей, які працюють на одному підприємстві, і є членами певних суспільних організацій або проживають на одній достатньо великій, але обмеженій території (мешканці міст або областей тощо).

Великі суцільні групи (спільності) – групи (спільності), які існують в масштабах країни в цілому (нації, класи, соціальні верстви, професійні об'єднання тощо).

Показниками великої соціальної групи (спільності), як цілісності, виступають:

- умови життєдіяльності;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідів;
- прихильність конкретним соціальним інститутам і цінностям;
- соціально-професійні характеристики індивідів, об'єднаних у спільність;
- належність до історично складних територіальних утворень.

Польський соціолог Ян Щепанський виділяє наступні великі типи спільностей:

1. Природні, які існують в реальності (територіальні, соціальні).
2. Номінальні – особлива соціальна спільнота, яка формується завдяки спільними ознаками та необхідністю взаємозв'язку, для виконання певних завдань (спілка українських фермерів, підприємців тощо).

За змістом великі соціальні спільності поділяються:

- соціально-класові (верстви, стани, класи);
- соціально-етнічні (племена, народності, нації та ін.);
- соціально-суспільні, або корпоративні (діти, молодь, жінки та ін.);

- соціально-територіальні (мешканці Автономної республіки Крим, областей, міст та ін.).

Таким чином, соціальна спільнота – це сукупність людей, об'єднаних відносно стійкими соціальними зв'язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності. Соціальні спільноти відзначаються великим різноманіттям видів, форм. За кількісним складом вони змінюються від союзу двох людей (діади), до таких, які налічують десятки мільйонів; за тривалістю існування – від таких, що тривають недовго (концертна аудиторія), до таких, що існують протягом багатьох століть (етноси); за щільністю зв'язків між індивідами – від різного ступеня згуртованих колективів (протестантська секта) до вельми розпливчастих, аморфних організацій (клуб любителів певного стилю в музиці).

Література

Основна:

1. Артеменко С. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях [Електронний ресурс] : навч. посіб. / С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова ; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014. 128 с.

2. Гіденс Ентоні. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С.16-31.

3. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1.pdf>

4. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей / укл.: Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2019. 61 с. URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

5. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiolohiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

6. Козирев М. П. Соціологія: підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 656 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/437/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%80%D1%94%D0%B2%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%202016.pdf>

7. Соціологія : навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

8. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2003. С. 9-29.

9. Соціологія. Курс лекцій / За ред. І. С. Старовойтова. Тернопіль, 1999. С. 4-13.

10. Соціологія. Курс лекцій / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 8-28.

11. Петінова О. Б. Соціологія: навчальний посібник. Одеса : Видавництво «Magіstr», 2019. 260 с. URL: http://dSPACE.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

12. Соціологія : Терміни, поняття, персоналії : Навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 129, 159, 294, 357.

13. Черниш Н. Соціологія : Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Байдич К. Теорія Другого модерну в системі ідей У. Бека // Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. На пошану професора Р. М. Постоловського. Рівне : РДГУ, 2011. Вип. 5-6. С. 235-243.

2. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 109 с.

3. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синегетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.

4. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіональна політика. Луганськ, 2002. С. 49-66.

5. Глушкова Л. В. Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі // Грані. Соціологія. 2016. № 4 (132). С. 74-77. URL: <https://doi.org/10.15421/1716081>.

6. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н. В. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму // Філософські та методологічні проблеми права. 2021. №1(21). С. 8-20. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1415/1414>

7. Лукашевич М. П., Гуленко М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 344 с.

8. Матеріали круглого столу «Соціологія в Україні : наука і освіта, проблеми та перспективи розвитку» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 2. С. 167-169.

9. Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 1-2. С. 210-230.

10. Черниш Н. Соціологія сьогодення: тенденції та перспективи розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 4. С. 5-21.

ЛЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

План

1. Соціальний простір. Соціальний статус і соціальна роль.
2. Соціальна стратифікація. Причини та критерії стратифікації.
3. Соціальна мобільність та її види.

1. Соціальний простір. Соціальний статус і соціальна роль

Провідною тенденцією розвитку будь-якого суспільства є зростання різноманіття соціальних відмінностей. Причини цього:

- виникнення нових інститутів, організацій, що допомагають людям спільно вирішувати певні завдання, і одночасно соціальних очікувань, рольових взаємодій, що різко ускладнюють систему;

- ускладнення культур, поява нових ціннісних уявлень, розвиток субкультури веде до виникнення в рамках одного суспільства груп, що дотримуються різних релігійних, ідеологічних, політичних поглядів.

Суспільство не тільки вкрай диференційовано і складається з безлічі соціальних груп, класів, спільностей, але й ієрархізовано: одні шари завжди мають більше влади, багатства, явних переваг і привілеїв порівняно з іншими.

Нерівність може бути:

- фізіологічною (зовнішність, здоров'я, таланти, темперамент);
- соціальною (освіта, професія, посада).

Соціальна нерівність зумовлює сприйняття людьми соціальних процесів і явищ у термінах просторового співвідношення: «вищі та нижчі», «ближчі за соціальним станом», «соціальна дистанція», «соціальні сходи». Соціальний простір відрізняється від геометричного, він являє собою невидимий, існуючий в думках світ, що складається з мережі взаємин між людьми. У соціальному просторі основними параметрами співвідношення положень двох індивідів є приналежність до спільноти, близькість ціннісних орієнтацій і способів інтерпретації соціальної реальності, місце в системі інституціалізованих відносин. Соціальний простір багатовимірний, тобто існує безліч критеріїв оцінки положення людини в соціальному просторі: професійний статус, рівень добробуту, стать, національність, вік, релігійні погляди, місце в політичній ієрархії.

Всі ці параметри прийнято поділяти на номінальні (горизонтальні) і рангові (вертикальні). Рангові можна умовно представити у вигляді сукупності соціальних груп, спільностей, що відрізняються нерівністю в доступі до основних соціальних благ. Рангові відмінності можуть існувати як усередині групи, так і між групами. Номінальні параметри вказують на соціальну неоднорідність населення, тобто приналежність індивіда до різних спільнот, груп, що не мають яких-небудь переваг по відношенню одна до одної (конфесійна приналежність не приймає неминуче ієрархічну форму).

У соціології неодноразово робилися спроби виділити найбільш значущі номінальні й рангові параметри, що визначають положення індивіда в соціальному просторі. Так, американський соціолог П. Блау вважав, що до номінальних параметрів можна віднести стать, расу, етнічну приналежність, віросповідання, місце проживання, мову, область діяльності, політичну орієнтацію, а до рангових – освіту, дохід, багатство, престиж, владу, походження, вік, адміністративну посаду, інтелігентність. Будь-який перелік параметрів соціального простору буде неповним, оскільки соціальне життя дуже багатоманітне і рухоме, в ньому постійно виникають нові чинники, що впливають на положення людей, і при розвитку суспільства може відбуватися переростання чинника номінального в ранговий і навпаки (жінка в патріархальному і сучасному суспільстві).

Соціальний статус – характеристика позиції людини в соціальній системі координат, яка пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків. Статуси – практично незмінні, достатньо стійкі позиції в рамках інституціалізованої взаємодії, вони володіють «ефектом безсмертя», незалежні від конкретної людини. Ми оцінюємо статуси, бажаємо отримати якийсь із них, але зазвичай не маємо права відмінити повноваження, які закріплені за ним. Кожен статус має:

- внутрішню змістовну сторону – тобто які права, обов'язки і привілеї, повноваження закріплюються за тими, хто виконує ту або іншу функцію;
- диспозицію (розташування) статусу в системі координат даного соціального простору – визначається на основі знання про те, кому підкоряється носій статусу і хто знаходиться в його підпорядкуванні.

Динамічним виразом статусу є соціальна роль – модель поведінки, орієнтована на виконання закріплених за статусом прав

та обов'язків. Статус статичний. Люди, що займають один статус, можуть по-різному програвати права і обов'язки, з ним пов'язані. Це залежить від талантів, здібностей, бажань людини, від її інтерпретації статусу.

Види статусів:

- формалізовані (закріплені, захищені законом, мають точно обумовлені права і обов'язки – директор школи) і неформалізовані (засновані на громадській думці, нерідко хиткі й нестійкі – друг, капітан дворової футбольної команди);
- приписані, тобто аскриптивні (для їх досягнення не треба докладати ніяких зусиль, вони, як правило, отримуються від народження разом зі всіма правами і обов'язками – стать, споріднене положення, етнічна приналежність, інвалідність) і такі, що досягаються – дескриптивні (необхідно докласти спеціальні зусилля – робітник, офіцер.). У традиційному суспільстві основні статуси мають аскриптивний характер. Разом з тим, іноді людина домагається статусу, що досягається, за допомогою порушення принципів – за допомогою особистих знайомств, зв'язків – це перетворена, латентна форма приписаного оволодіння статусною позицією;
- головний статус (у першу чергу впливає на самовизначення людини в суспільстві) і другорядні. У різних життєвих ситуаціях при визначенні позиції людини на перше місце можуть виходити різні статуси (на службі – начальник, у компанії друзів – черговий тамада). Тому може виділятися основна загальна ієрархія статусів особи, яка спрацьовує в більшості ситуацій, і специфічна, що використовується за особливих умов. Наявність специфічної ієрархії може призвести до серйозних колізій. Не завжди статус, визначений суспільством як головний для даної людини, співпадає зі статусом, який, орієнтуючись на загальноприйнятну ієрархію, вважає головним сама людина (фахівець вважає, що для його соціального просування достатньо професіоналізму, але перешкодою стає його етнічне походження; підприємець вважає, що для попадання у вищі шари необхідний високий дохід, але з'ясовує важливість походження).

Статуси в суспільстві є ієрархізованими. Прийнята ієрархія (ранжування) представляє основу соціальної стратифікації. Соціальний престиж (пошана, визнання) статусів становить їх ієрархію, яка

поділяється суспільством і закріплена в культурі, громадській думці. *Престиж статусу залежить від:*

- реальної функціональної значущості його для розвитку суспільства;
  - системи цінностей, шкали переваг, традицій даної культури.
- Показник престижу статусу носить комплексний характер і складається з рівня доходу, об'єму владних повноважень, морального авторитету.

У стабільному суспільстві ці показники тісно пов'язані.

2. Соціальна стратифікація. Причини та критерії стратифікації

Сучасне суспільство характеризується наявністю груп, які розпоряджаються значно більшими ресурсами багатства та влади, ніж інші групи. Наявну в суспільстві (спільнотах і групах) нерівність між індивідами й об'єднаннями індивідів, яка виявляється в неоднаковому доступі до соціальних благ і ресурсів та володінні ними, називають соціальною стратифікацією. Соціальна стратифікація – це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, що існує в певному суспільстві в певний історичний період. Це нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ через своє положення в суспільній ієрархії. Вона є стійкою, регулюється та підтримується інституційними механізмами, постійно відтворюється й модифікується. *Соціальна стратифікація має такі особливості:*

- стратифікація – це рангове розшарування населення, коли вищі верстви перебувають у більш привілейованому становищі порівняно з нижчими;
- кількість вищих верств значно менша, аніж нижчих.

Стратифікація має такі основні виміри (критерії):

- прибуток, власність;
- влада;
- освіта;
- престиж.

Перші три критерії стратифікації – прибуток, освіта, влада – мають об'єктивні одиниці виміру (гроші, роки, люди). Престиж є суб'єктивним показником, який відтворює рівень поваги до будь-якої професії, посади, до виду діяльності в суспільній думці.

П. Сорокін вважав, що **стратифікація в суспільстві має три основні види:**

- економічна – за рівнем прибутку, де багатство й бідність – полюси, між якими розташовані та котрими відмежовані одна від одної різні верстви;
- політична – означає поділ населення на правлячу меншість і підпорядковану більшість;
- професійна – за ієрархічною будовою шкали професій залежно від важливості їхніх функцій у житті суспільства.

Це означає, що суспільство потрібно розділяти за критеріями прибутку (а також багатства), за критеріями впливу на поведінку членів суспільства та за критеріями, пов'язаними з успішним виконанням соціальних ролей, наявністю знань, навичок, умінь, які оцінює та винагороджує суспільство. Певна частина соціологів вважає, що саме нерівномірний розподіл влади зумовлює розподіл багатства та престижу, а статус у системі влади визначає статус в економічних і соціальних структурах. Саме тому влада є тим чинником, який визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі верств і класів, їхню ієрархію.

У наш час найбільш впливовою думкою щодо процесу формування соціальних верств є теорія стратифікації К. Девіса й У. Мура, у якій вони запропонували функціональне пояснення нерівності. Вони вважають, що суспільство є певним чином організованою сукупністю нерівноцінних позицій, одні з яких більш важливі для функціонування суспільства як цілого, інші – менш важливі.

Соціальний порядок у суспільстві базується на розподілі індивідів за соціальними статусами (відповідно до їхніх функціональних можливостей, тобто за їхнім максимальним внеском у досягнення суспільної мети), а також мотивації до виконання соціальних ролей, що цим статусам відповідають. Чим вищий статус, тим більше має здійснити витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності індивід, який претендує на цей статус. Отож суспільство заздалегідь «закладає» винагороду в статус, і людина знає, що вона отримає в обмін на свої зусилля та працю.

Пояснення нерівності під кутом функціональної користі має свої вади, містить суб'єктивізм при оцінці функцій та неспроможний пояснити деякі реалії соціального життя. З огляду на це Т. Парсонс пов'язує конфігурацію соціальної системи з панівною в суспільстві системою цінностей. Ієрархія соціальних верств визначається

сформованими уявленнями про значущість кожної з них, виходячи з чинної на певний період ціннісної системи. Кожне суспільство має власну організацію соціальної нерівності.

Незважаючи на соціокультурні особливості кожної країни, можна виділити чотири історичні форми стратифікації:

- рабство – форма соціальних відносин, за якої одна людина має власність, а нижча верства позбавлена всіх прав;
- касты – суворий ієрархічний розподіл суспільства, у якому між різними верствами існують бар'єри, котрі неможливо подолати (неможливість перейти з однієї касты, приналежність до якої визначено з народження, в іншу, неможливість одружитися з представником іншої касты);
- стани – групи людей, нерівність між якими визначалася звичаями та юридичними нормами. Належність до станів передавалася у спадок, але не виключала можливості переходу з одного стану до іншого;
- класи – організація соціальної нерівності, за якої відсутні чіткі межі між різними групами.

Перші три типи характерні для закритого суспільства, де існує суворо закріплена система стратифікації та перехід із однієї страти в іншу майже неможливий. Останній тип характеризує відкрите суспільство, де відбуваються вільні переходи з однієї верстви до іншої. Історія свідчить, що рівність у світі не зростає, однак підвищення рівня життя загалом перетворює нерівність на припустиму та легітимну.

Поняття класу народилося задовго до появи стратифікаційної теорії. Найактивніше класами цікавилися учені XIX-XX ст., але різні автори вкладали в це поняття різний зміст. Всі теорії можна поділити на моністичні, що виділяють клас на підставі однієї ознаки, і плюралістичні, що виділяють клас на підставі багатьох ознак. Найбільш активно поняття «клас» використовується марксистами, проте визначення цієї категорії в роботах К. Маркса немає. У «Маніфесті Комуністичної партії» він писав, що історія всіх суспільств – це історія боротьби класів. Надалі, давши глибокий аналіз капіталістичного способу виробництва, він прийшов до строгішого розуміння класу, головною визначальною ознакою якого є відношення до засобів виробництва.

Найважливішим проявом класових відносин була експлуатація одного класу іншим. Відсутність у Маркса визначення класу поро-

дила численні, часом суперечливі спроби дати визначення класу по Марксу. Класичне визначення дав В. І. Ленін у 1919 р. «Класами називаються великі групи людей, що розрізняються за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім відношенням до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають у своєму розпорядженні». М. Вебер також не дав точного та об'ємного визначення класів. На відміну від Маркса, Вебер пов'язував поняття класу з капіталістичним суспільством.

Головна ознака класу – відношення до власності, але Вебер враховував не тільки володіння власністю і рівень доходів, але й нерівність статусів, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, приналежність до тих або інших політичних сил. Виходячи з перелічених методологічних принципів, Вебер виділив в суспільстві:

- а) робочий клас,
- б) дрібну буржуазію,
- в) «білі комірці» – інтелігенцію, технічних фахівців,
- г) адміністраторів і менеджерів,
- д) власників, у якому виділив: – «клас власників» – ті, хто отримує ренту, – «комерційний клас» – підприємці.

Між полярними класами власників і робочих Вебер виявив так званий середній клас. Р. Дарендорф спробував сформулювати концепцію класу за допомогою поглибленого аналізу теорії К. Маркса в світлі досвіду капіталістичного світу: кожному класовому суспільству властивий конфлікт і боротьба ведеться між двома основними класами. Відштовхуючись від критики теорії Маркса, Дарендорф сказав, що категорію класу потрібно визначати не через відносини власності, а через відносини влади. Він ділить суспільство на 2 класи: той, що має владу, та усунений від неї. А. Гідденс, узявши за основу істотні елементи концепцій Маркса, Вебера і Дарендорфа, розробив свою концепцію класу.

У основу розділення він поклав «ринкову здатність», тобто властивості, які людина може використати за ринкових умов:

- власність на засоби виробництва,
- освіта або технічна кваліфікація,
- фізична робоча сила.

Відповідно можна виділити три класи: вищий, середній і нижчий. Поняття класу – достатньо крупна аналітична одиниця, роз-

рахована на вивчення найбільш істотних змін у суспільстві, але для вивчення змін не таких глобальних ввели в ужиток поняття «страта», або шар. Страта включає безліч людей, схожих за якоюсь ознакою, що відчувають себе зв'язаними одне з одним. Як ознака можуть виступати економічні, політичні, соціально-демографічні, культурні характеристики, але вони обов'язково повинні бути статусними, тобто мати ранговий характер. Для аналізу незначних змін у суспільстві в кожному класі (вищому, середньому і нижчому) виділяють два шари – вищий і нижчий.

У 30-40 роки ХХ століття У. Л. Уорнером (США) було проведено дослідження, за результатом якого була побудована піраміда соціальної ієрархії, яка на сьогодні є найбільш вживаною:

- а) вищий вищий клас – еліта. Пропуск сюди – успадковане багатство, соціальна популярність сім'ї. Соціальна позиція стійка й безпечна. Дуже багаті, але не виставляють своє багатство напоказ;
- б) нижчий вищий клас – професіонали в своїй області, одержувачі надзвичайно високого доходу. Вони заробили, а не успадкували своє положення. Це багаті вискочки, нувориші, що підкреслюють свій соціальний статус;
- в) вищий середній клас – люди, для яких головною є кар'єра. В основі кар'єри лежить висока професійна, наукова підготовка або досвід управління бізнесом (керівники найбільших фірм, директори, генерали, відомі вчені, юристи). Представники цього класу дуже вимогливо ставляться до освіти дітей, для них характерне дещо виставлене на показ споживання;
- г) нижчий середній клас – типові американці, що є прикладом респектабельності, добросовісного ставлення до роботи, вірності культурним нормам і стандартам (поліцейські, лікарі, викладачі, інженери);
- д) вищий нижчий клас – люди, праця яких позбавлена творчості, від них вимагається лише наявність середньої освіти і деяких навичок, часто працюють вручну. Проживають у непрестижних районах у невеликих будиночках або квартирах (дрібні службовці, клерки, робітники);
- є) нижчий нижчий клас – люди в тяжкому положенні, що мають проблеми із законом.

Гроші витрачають в основному на продукти харчування і роблять покупки в кредит (іммігранти, безробітні – 25,22%)

Де знаходиться людина? Як визначити його положення в системі стратифікації? Уорнер виділив 5 ознак класу: 1. Рід занять. 2. Джерело доходу. 3. Розмір доходу. 4. Район мешкання. 5. Тип житла.

Методи дослідження класової структури такі:

- об'єктивний – рівень доходу, квартира, автомобіль;
- суб'єктивна самооцінка;
- оцінки репутації – оцінка статусу сусідів, знайомих у порівнянні зі своїм.

Нерівність і бідність – поняття, тісно пов'язані з соціальною стратифікацією. Нерівність характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними стратами або верствами населення. Основним вимірником нерівності виступає кількість ліквідних цінностей. Цю функцію зазвичай виконують гроші. Бідність – це економічний і соціокультурний стан людей, що мають мінімальну кількість ліквідних цінностей і обмежений доступ до соціальних благ. Бідність – це не тільки мінімальний дохід, але особливий спосіб і стиль життя, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія, що передаються з покоління в покоління. Тому соціологи говорять про бідність як особливу субкультуру.

У статистичному сенсі доходом вважається та сума грошей, яку люди заробляють завдяки приналежності до певної професії (виду занять) або завдяки узаконеному розпорядженню власністю. Проте у жебраків нічого подібного немає. Жебраки, навіть якщо вони регулярно заробляють на життя жебрацтвом, ніяких цінних послуг суспільству не надають. А статистика враховує лише ті джерела доходу, які пов'язані з наданням цінних, суспільно значущих послуг або виробництвом товарів. Жебраків включають до складу так званого андеркласу, тобто буквально некласу, або шару, що стоїть нижче за всі класи.

Найпоширеніший і легший в розрахунках спосіб вимірювання нерівності – порівняння величин найнижчого і найвищого доходів в даній країні. П. Сорокін порівнював таким чином різні країни і різні історичні епохи. Наприклад, у середньовічній Німеччині співвідношення вищого і нижчого доходів складало 10000:1, а в середньовічній Англії 600:1.

Інший спосіб – аналіз частки сімейного доходу, що витрачається на харчування. Виявляється, багаті платять за продовольство всього 5-7%. Чим бідніший індивід, тим більша частка доходу витрачається

чається в нього на харчування, і навпаки. Якщо нерівність характеризує суспільство в цілому, то бідність стосується тільки частини населення. Залежно від того, наскільки високий рівень економічного розвитку країни, бідність охоплює значну або незначну частину населення.

Масштабом бідності соціологи називають частку населення країни (зазвичай виражену у відсотках), що проживає на офіційній межі або порозу бідності. Для позначення масштабу бідності застосовуються також терміни «рівень бідності», «межа бідності» і «коефіцієнт бідності». Поріг бідності – це сума грошей, офіційно встановлена як мінімальний дохід, завдяки якому індивід або сім'я в змозі придбати продукти харчування, одяг і житло. Його також називають «рівнем бідності». В Україні він отримав додаткову назву – прожитковий мінімум. Очевидно, що масштаб бідності і поріг бідності тісно зв'язані між собою. Чим вище планка вимог, тим більше людей опиняється за межею бідності. І навпаки. Економічна комісія ООН відносить до бідних шарів тих, у кого сімейний дохід складає 2/3 середньо-національного доходу. Прийнята ще одна методика: бідними вважають тих, чий дохід складає менше 50% середньо-національного доходу. Межі бідності міняються в історичному часі. Раніше людство жило багато гірше і чисельність бідних була вища. В античній Греції 90% населення за мірками того часу проживало в бідності. В Англії епохи Відродження близько 60% населення вважалося бідним.

У XIX столітті масштаб бідності скоротився до 50%. У 30-ті роки XIX століття тільки третина англійців відносилася до бідних, а через 50 років – усього 15%. Сьогодні коефіцієнт бідності досяг 10%. Традиційно соціологи виділяли абсолютну і відносну бідність. Під абсолютною бідністю розуміється такий стан, при якому індивід на свій дохід нездатний задовольнити навіть базисні потреби в їжі, житлі, одязі, теплі або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічне виживання. Чисельним критерієм виступає поріг бідності (прожитковий мінімум).

Під відносною бідністю розуміється неможливість підтримувати рівень життя, що личить, або деякий стандарт життя, прийнятий в даному суспільстві. Відносна бідність показує те, наскільки ви бідні порівняно з іншими людьми. Вона є порівняльною характеристикою в двох сенсах. По-перше, вона показує, що ви бідні щодо того достатку або статку, яким володіють інші члени суспільства,

що не вважаються бідними. Перше значення відносної бідності полягає в порівнянні однієї страти з іншими стратами або шарами. По-друге, вона показує, що ви бідні щодо деякого стандарту життя, наприклад стандарту гідного або такого, що личить, життя. Межі абсолютної і відносної бідності не співпадають. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна. Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Відносна бідність, таким чином, зберігається навіть тоді, коли стандарти життя всіх шарів суспільства підвищилися. Аналізуючи соціальну стратифікацію сучасного суспільства неможливо не розглянути «середній клас», поняття, яке увійшло в науковий обіг у 50-60 рр. ХХ ст.

У США та країнах Західної Європи до середнього класу відносять понад 60% населення, у скандинавських країнах, країнах яскравої соціал-демократичної спрямованості – до 75% населення. Концепція середнього класу і є суттєвим елементом теорії постіндустріального суспільства (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, З. Бжезинський). Функції середнього класу:

- вихователь і постачальник висококваліфікованої робочої сили;
- основний платник податків;
- внутрішній інвестор економіки, економічний донор; • носій демократизації суспільства;
- стабілізатор суспільства, гарант його політичної міцності, «буфер» між крайнощами в соціальній піраміді – вищими та нижчими верствами.

Деякі «прообрази» цього поняття можна відшукати ще у вченні Аристотеля про середній елемент, який, на думку класика, складають не зовсім бідні, але й не надмірно багаті люди, котрі мають становити фундамент поліса – міста-держави, його міцну основу і слугувати запорукою справедливої та стабільної держави. Саме за ці міркування Аристотеля інколи називають «ідеологом здорового глузду середнього класу». І все ж таки середній клас як частина суспільства, котра займає проміжні статусні позиції між багатими та бідними, верхами й низами, – це унікальне явище саме ХХ ст.

Середній клас сформувався на Заході під впливом соціально-економічних зрушень і, зокрема, унаслідок науково-технічної революції. Якісні показники та значні кількісні параметри середнього класу не могли не вплинути на сутнісні характеристики суспіль-

ства, що його він репрезентує. М. Тетчер назвала таке суспільство «суспільством двох третин», маючи на увазі, що дві третини населення країни живуть добре, а соціальне невдоволення зосереджене в одній третині його. Для виявлення середнього класу в суспільстві застосовується низка критеріїв (показників). Зазначимо, що нічого спільного з науковим не має так званий «арифметичний підхід», згідно з яким до середнього класу відносять ту частину населення, яка має середні прибутки по країні. Такий спрощений підхід дає можливість знайти середній клас у будь-якій країні світу.

Основні критерії (показники) середнього класу, усталені у світовій соціології, такі:

- рівень економічного прибутку, що дає змогу використовувати високотехнологічні предмети побуту та послуги й забезпечити певний достатній рівень життя;
- характерні складові соціального капіталу: наявність освіти та кваліфікації, що підвищують вартість робочої сили їх носія, загальний рівень культури, що надає можливість виконувати висококваліфіковану працю та мати відповідний соціально-професійний статус;
- економічна поведінка з орієнтацією на ринкову форму господарювання, економічну свободу, самостійність і незалежність;
- соціально-психологічна спрямованість на сімейний добробут, індивідуальний усебічний розвиток особи;
- престиж трудової діяльності, кола спілкування, способу життя, наявність широких соціальних зв'язків, контактів, соціальних взаємодій.

До середнього класу в західних країнах відносять дрібних і середніх підприємців, технічну, військову та гуманітарну інтелігенцію, висококваліфікованих робітників («білі» й «золоті» комірці), фермерів тощо. У західних демократіях сформувався цілий прошарок – мерітократія (від англ. – заслуга), головні прикмети котрого такі: відсутність спадкового капіталу як первинного; неабиякі власні зусилля для досягнення високих статусних позицій і життєвого успіху – елітна освіта, видатні особистісні риси, висока працездатність. Мерітократію часто називають новою елітою, за якою – успіх майбутнього розвитку. Утвердження такого прошарку в Україні перебуває лише на початковій стадії. Формування середнього класу в Україні за вказаними вище критеріями – справа майбутнього.

Для України, як і для інших перехідних суспільств, характерні такі особливості середнього класу:

- Україна переживає початкову стадію формування середнього класу, який перебуває лише в зародку;
- формування середнього класу в Україні відбувалося переважно не шляхом домінування особистісних духовних рис (професіоналізму, освіченості, працелюбства, вольових устремлінь і власних здобутків), а внаслідок «уміло» проведеної приватизації, доступу до бюрократичних інституцій, що здійснювали роздержавлення, тощо;
- для України характерне зведення всієї багатоманітності критеріїв визначення середнього класу до єдиного – економічного. Звідси – наявна ситуація паралельного існування ніби двох середніх класів: один – середній за прибутками, але із сумнівними життєвими та моральними цінностями; другий – загалом відповідає західним критеріям, окрім економічних; наявна проблема кількісних параметрів середнього класу. За деякими оцінками, він становить 15% від усього населення, тому не здатний виконувати роль стабілізатора суспільства, гаранта політичної стабільності;
- специфіка середнього класу в Україні полягає в тому, що він утворюється не на базі розвитку реального виробництва, а переважно від обслуговування класу багатих; • подальший розвиток середнього класу в Україні пов'язаний з успішними економічними реформами, а також із поверненням у коло середнього класу численної інтелігенції, що і становить осердя останнього в західних країнах.

3. Соціальна мобільність та її види

Розглядаючи соціальну стратифікацію, слід аналізувати не тільки групи та місця, які вони посідають у системі суспільної ієрархії, а й конкретного індивіда, котрий також змінює свої позиції. Під соціальною мобільністю розуміють рух індивідів між різними соціальними позиціями, тобто перехід від однієї групи до іншої. Класиком теорії соціальної мобільності вважають російсько-американського вченого П. Сорокіна, котрий запровадив цей термін у науковий обіг. Соціальна мобільність означає переміщення ін-

дивідів і груп з одних соціальних шарів, спільнот в інші, що пов'язано зі зміною положення індивіда або групи в системі соціальної стратифікації. Можливості і динаміка соціальної мобільності розрізняються в різних історичних умовах. До каналів, або «ліфтів», соціальної мобільності П. Сорокін відносить такі соціальні інститути: армію, церкву, освітні інститути, сім'ю, політичні і професійні організації. Соціальні інститути, які є каналами вертикальної мобільності, мовби фільтрують і відбирають індивідів, здійснюючи своєрідну селекцію.

Сім'я теж служить інтересам соціального відбору, проте зараз цінуються не походження і знатність роду, а особисті якості. Найвідоміші дослідники цієї проблеми – американці Б. Барбер, Л. Уорнер, а також авторитетний соціолог сучасності – англієць Д. Голдторп. Останній створив методики дослідження мобільності, вивчаючи англійське суспільство. Варіанти соціальної мобільності різноманітні. Вона буває:

1. Індивідуальною і колективною;
2. Вертикальною і горизонтальною;
3. Внутрішньо-генераційною та міжгенераційною.

У сучасній науці розрізняють *два види соціальної мобільності*:

- горизонтальна – передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;
- вертикальна – передбачає перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу.

У свою чергу, вертикальна мобільність може бути висхідною, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує освіту, здобуває владу, визнання, престиж, статус, отже здійснює соціальний підйом, та спадною, коли індивід втрачає у власності, владі, визнанні, статусі, здійснює соціальний спуск, зазнає деградації. Вертикальна мобільність може бути як індивідуальною, що стосується окремого індивіда, так і колективною, груповою, тобто характерною для цілої групи. Групова мобільність відбувається тоді, коли знижується або підвищується статус цілого класу, стану, касти. Причинами групової мобільності служать наступні чинники: соціальні революції, іноземні інтервенції, міждержавні війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, селянські повстання, боротьба аристократичних родів, створення або крах імперії. Історії відомо чимало випадків, коли цілі соціальні групи унаслідок якихось подій різко змінювали свій статус.

У результаті змінювався і статус практично всіх індивідів, що належать до цієї групи. П. Сорокін наводить як приклад Жовтневу революцію. В результаті її цілий привілейований клас дворянства зробив колективне соціальне сходження: у 20–30 рр. пишатися дворянським титулом і виставляти його на загальний огляд у радянській Росії було не просто непроститивно, але й просто-таки небезпечно для благополуччя і самого життя. Навпаки, робітничо-селянське походження стало ознакою благонадійності і багато в чому відкривало дорогу до підвищення соціального статусу.

Також виокремлюють внутрішньо-генераційну мобільність (інтрагенераційну) та міжгенераційну (інтергенераційну). Внутрішньо-генераційна мобільність (інтрагенераційна) – це висхідна чи спадна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид соціальної мобільності ще називають кар'єрою, котру визначають як зміну соціального статусу індивіда протягом власного життя. Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) – це рух індивіда соціальною драбиною між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції поколінь дітей порівняно з поколіннями батьків.

Досліджуючи мобільність, соціологи оперують ще низкою понять. Швидкість мобільності – це рух індивіда соціо-економічною шкалою за певний проміжок часу. Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну-дві сходинки-страти. Раптовий злет або раптове падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу – ознака кризових чи перехідних суспільств (характерна для сучасної України). Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямках за певний час. Сукупний індекс мобільності – це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності. У світовій соціології відомими є Оксфордські дослідження соціальної мобільності, що відбувалися в 70-90 рр. ХХ ст.

Аналізуючи суттєві зміни у структурі виробництва розвинутих капіталістичних країн, зумовлені науковотехнічною революцією, соціологи дійшли таких висновків: рівень мобільності чоловіків зріс; збільшилася кількість випадків руху великої амплітуди; третина «білокомірцевих» службовців походить із робітників; значно обмежені можливості мобільності в жінок; відбувається збільшення кількості посад високого рангу та як наслідок посилюються можливості мобільності в суспільстві.

Переважні тенденції соціальної мобільності в Україні, що були виявлені дослідженнями українських учених у 90-х рр. ХХ ст.:

- масова примусова, недобровільна міжпрофесійна мобільність, зумовлена кризовим станом суспільства в період інституціональних змін, який знижує попит на деякі професії, наявність безробіття тощо;
- спадні соціальні переміщення як домінантні тенденції у процесах соціальної мобільності для абсолютної більшості населення;
- висхідні соціальні переміщення характерні для порівняно невеликих соціальних груп (переважно для правлячої еліти);
- зміна професії як складова стратегії виживання;
- примус до самозайнятості без професійної перекваліфікації;
- рух у спадному напрямку суттєво переважає рух у висхідному напрямку;
- стратегії успіху властиві переважно молоді, у той час як для середнього та старшого покоління характерні стратегії виживання. Об'єктивні знання про соціальну мобільність свідчать про реальні переміщення в суспільстві, про рівень демократичності, відкритості та стабільності цього суспільства.

Література

Основна:

1. Артеменко С. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях [Електронний ресурс] : навч. посіб. / С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова ; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014. 128 с.

2. Гіденс Ентоні. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С.16-31.

3. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. [Електронний ресурс]. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1.pdf>

4. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей / укл.: Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2019. 61 с. URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

5. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Чер-

ниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiologhiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

6. Козирев М. П. Соціологія: підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 656 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/437/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%80%D1%94%D0%B2%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%202016.pdf>

7. Соціологія : навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

8. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2003. С. 9-29.

9. Соціологія. Курс лекцій / За ред. І. С. Старовойтова. Тернопіль, 1999. С. 4-13.

10. Соціологія. Курс лекцій / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 8-28.

11. Петінова О. Б. Соціологія: навчальний посібник. Одеса : Видавництво «Магістр», 2019. 260 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

12. Черниш Н. Соціологія : Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Антонов А. В. Державне регулювання процесу активізації академічної мобільності // Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління. 2015. Вип. 2. С. 50-60.

2. Біль М. М. Мобільність населення: теоретична сутність і видова різноманітність // Економіка і суспільство. 2016. Вип. 7. С. 645-652.

3. Годован Ю. В. Соціальна мобільність молоді як стратегічна складова політичної соціалізації молоді // Вісник Донецького університету імені В. Стуса. Серія : Політичні науки : наук. журн. Вінниця : Донец. нац. ун-т ім. Василя Стуса, 2017. С. 76-78.

4. Кузьмук О. М. Середній клас в українському суспільстві: перспективи теоретичного та емпіричного дослідження : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 172 с.

5. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації (монографія) / Відповід. ред. В. С. Стешенко. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. 472 с.

6. Макеев С. Сміслові порядки інтелектуальних практик // Сміслова морфологія соціуму / за ред. Н. Костенко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 124-151.

7. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с. URL: https://idss.org.ua/monografii/nerivnist_2012.pdf.

8. Парсонс Т. Новый аналитический подход к теории социальной стратификации // О структуре социального действия / [пер. с англ. И. Бакштейна, Г. Беляевой, Л. Седовой, В. Чесноковой ; под ред. В. Чесноковой, С. Белановского]. [2-е изд.]. Москва : Академический Проект, 2002. С. 563–637.

9. Сорокин П. А. Социальная стратификация и мобильность // Человек. Цивилизация. Общество / [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова ; пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонова]. Москва : Политиздат, 1992. С. 295-424.

10. Стрюк М. І., Семеріков С. О., Стрюк А. М. Мобільність : системний підхід // Інформаційні технології і засоби навчання. 2015. Т. 49. Вип. 5. С. 37-70.

11. Фромм Э. Человек для самого себя // Психоанализ и этика. Москва : Республика, 1993. С. 17-190.

12. Чернуха Н. Інтеграційні процеси у сучасному освітньому просторі як передумова успіху соціальної мобільності сучасної особистості // Науковий часопис НПУ імені П. М. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка: [зб. наук. праць]. Вип.14. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 12-21.

ЛЕКЦІЯ 4. СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

План

1. Біхевіоризм як наука про поведінку.
2. Девіантна поведінка.
3. Соціологія конфлікту.
4. Структура функції та механізм соціального конфлікту.

1. Біхевіоризм як наука про поведінку

Соціологія вивчає поведінку людини в суспільстві, але вона, за висловом сучасного шведського соціолога П. Монсона, вивчає не лише «поведінку людини в суспільстві», але й суспіль-

ство через «поведінку людини».

Поведінка людини є результатом взаємодії її внутрішньої природи і процесу соціалізації, складовими елементами якого виступають інші індивіди. Поведінка притаманна не тільки людині, а й тваринам. Проте, на відміну від тварин, поведінка людини формується, розвивається і проявляється в умовах суспільного життя, а тому носить соціально обумовлений характер, тобто є за своєю сутністю соціальною. В поведінці проявляються соціальні якості людини, її культура, погляди, генетичні і біологічні особливості, відношення до себе і оточуючих – вся гама людяності.

Поведінка – форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи дію іншої людини.

У 20-ті рр. ХХ ст. у США набув широкого поширення один з важливих напрямів психології і позитивістської соціології – біхевіоризм (англ. Behaviourism – поведінка), який предметом свого дослідження вважає поведінку людей, сприймаючи її як лише фізіологічні реакції на вплив зовнішнього середовища (стимули). Положення і методи біхевіоризму були перенесені із психології в соціологію, антропологію, педагогіку та ін. науки про поведінку.

Творцями біхевіоризму вважаються американські психологи Е. Порндайк (1874–1949) і Дж. Уотсон (1878–1958).

Біхевіоризм, як правило, не визнає якісної різниці між поведінкою людей і тварин, стверджуючи, що психологія покликана вивчати не свідомість, а поведінку людей, що є доступною для безпосереднього спостереження, а тому соціологічні концепції біхевіоризму зосереджуються на соціальній зумовленості

поведінки і вчинків особистості, з'ясуванні причин і мотивів соціальної діяльності людини.

В соціологічній концепції американського соціолога Дж. Хоманса соціальна поведінка і взаємодія індивідів постає як система обмінів поведінковими актами, обумовленими способами врівноваження винагород і виплат, що найчастіше реалізується в сфері бізнесу.

Суть біхевіористської соціології і теорії соціального обміну полягає в тому, що:

- індивід прагне повторити дії, які винагороджуються;
- якщо появляються ті ж стимули, що і раніше, то і поведінка індивіда стає такою ж, як і раніше;
- чим більше ціниться дія, тим більше вона істинна, чим частіше дія винагороджується, тим менше ціниться (надлишки);
- якщо дії не одержують бажаного стимулу, можливі прояви агресивності, а якщо навпаки – то задоволення.

Вивчаючи поведінку людини варто згадати рольову теорію особистості. Їх автори Д. Мід, Р. Мертон та інші визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та її реальною поведінкою є основою соціальних конфліктів, що мають міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявлянні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для цього, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

Теорії соціальної установки також розглядають особистість як результат дії настанов, впливів, тиску. Акумуляція людиною протягом життя різноманітних установок приводить до того, що вона звикає бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Подальший розвиток вихідні положення теорії соціальної установки знаходять у диспозиційній теорії саморегуляції соціальної поведінки особистості. Базовим у ній є поняття «диспозиції особистості».

Диспозиція особистості – схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки в цих умовах.

Диспозиції поділяються на вищі, середнього типу та нижчі.

Вищі диспозиції регулюють загальну поведінку особистості, визначають її концепцію життя, ціннісні орієнтації, узагальнені соціальні установки на типові соціальні об'єкти і ситуації, а також ситуативні соціальні установки (схильність особистості до конкретного типу поведінки у певній ситуації, у конкретному предметному і соціальному середовищі).

Диспозиції середнього типу диференціюють сприйняття та реакцію особистості на різні групи і сукупність об'єктів та явищ соціальної дійсності. Нижчі диспозиції – це схильність до певної поведінки у конкретних сферах діяльності, скерованість дій та вчинків у типових ситуаціях.

Структурно диспозиції містять три компоненти: когнітивний (усвідомлення особистістю об'єкта установки на абстрактно-теоретичному рівні); афективний (емоційна оцінка об'єкта); конативний, поведінковий (воля і прагнення до дії, скерована на об'єкт переддія).

Теорії референтної групи. На думку їх прихильників, надширокі соціальні утворення нездатні забезпечити комфортне самопочуття та існування особистості, тому референтні групи більше відповідають її прагненням, інтересам і потребам, оскільки вона сама обирає їх, належить до них з власної волі.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Референтними групами можуть бути різні соціальні спільноти: сім'я, клас, релігійні громади, виробничі кооперативи, політичні партії тощо.

У регуляції життєдіяльності особистості важливу роль відіграють норми (правило, взірець) як засоби соціальної регуляції та контролю діяльності суб'єктів. Вони безпосередньо впливають на процеси мислення і характер дій особистості, визначають зміст установок, диспозицій, впливають на процес соціалізації особистості.

На різноманітних проблемах розвитку особистості зосереджуються концепції системного підходу, управління, теорії «людських стосунків» та ін. Однак фрагментарність її методології не дає змоги розкривативсю повноту механізмів життєдіяльності особистості.

2. Девіантна поведінка

Девіація присутня в суспільстві будь-якого типу і притаманна кожній соціальній спільноті і як соціальне явище буває різноманітною. Особливо вона виявляється на етапі трансформації соціальної системи, під час зміни ціннісних орієнтацій. Оскільки функціонування кожної соціальної системи пов'язане з людською життєдіяльністю, соціальні девіації реалізуються через девіантну поведінку.

Девіантна (лат. *Deviation* – ухилення) поведінка – вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Соціальні відхилення мають для суспільства різне значення. Позитивні є засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних, реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість – наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні відхилення дезорганізують систему, підриваючи іноді її основи. До них належать соціальна патологія – злочинність, наркоманія, проституція, алкоголізм. Межі між позитивною і негативною девіантною поведінкою рухомі в часі й просторі. Водночас співіснують різноманітні «нормативні субкультури».

Девіантну поведінку вдало класифікував, на думку соціологів, Р. Мертон, який виділив кілька типів пристосування до аномії (патологічного стану суспільства):

- конформізм – пасивне прийняття стандартів поведінки, безумовне визнання існуючих порядків, норм, правил, схиляння перед авторитетами. Чим стабільніше суспільство, тим поширеніша аномія;
- інновація – допускає згоду з певною культурною метою, але заперечує засоби її досягнення, які схвалюються соціально;
- ритуалізм – заперечує мету певної культури, але згодна використати засоби, що схвалюються соціально;
- ретретизм (втеча від дійсності) – спостерігається, коли людина одночасно заперечує цілі й соціально схвалені засоби їх досягнення. Особи, які вдаються до цього засобу, перебувають у суспільстві, але не належать йому;
- заколот – виявляється у неприйнятті актів громадської непокори.

Деформація соціальних норм є основним чинником формування різноманітних форм девіантної поведінки відповідних їм поведінкових настанов. Ця деформація може виявлятися у:

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;
- застарілості або незбігу їх з реаліями суспільного життя;
- викривленому або неповному відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;
- нестабільності, нестійкості й невизначеності норми, яка внаслідок цього не може виконувати функцію соціального регулятора;
- руйнуванні взаємозв'язку її структурних компонентів;
- послабленні або незастосуванні санкцій, функціональній неефективності соціальних норм.

Соціальні норми деформуються під тиском трансформаційних процесів у суспільстві, у зв'язку з викривленням ціннісних орієнтацій у різноманітних верств населення.

Девіантну поведінку сьогодні вивчає соціологія девіантної поведінки – галузь соціології, що досліджує соціальні відхилення (девіацію), їх причини, форми прояву, а також здійснює типологізацію девіантної поведінки, розробляє концептуальні основи стратегії і механізму соціального контролю. Витоками девіантної поведінки соціології вважаються «моральна статистика» та «соціальна гігієна» – напрями емпіричної соціології, що вивчали в ХІХ ст. в Європі різні соціальні патологі (хвороби) й відхилення (злочинність, проституція тощо). Згідно традиції, яка бере початок від класичної праці Е. Дюркгейма «Самогубство», продовженої в працях П. Сорокіна, Т. Парсонса, Р. Мертона, Р. Дарендорфа та ін. сучасних соціологів, основна причина поведінки, що відхиляється – у специфічному соціальному явищі аномії, тобто нехтуванні, або відкиданні існуючих в суспільстві норм. Ті види поведінки, які відповідають загальноприйнятим у суспільстві нормам, переважно характеризуються як «нормальні», ті ж, які тою або ін. мірою не збігаються з ними, називають девіантною поведінкою. Що ж до критеріїв визначення девіантної поведінки, то підходи до них є неоднозначними і часто викликають розходження і суперечки. Наприклад, захоплення чеченськими бойовиками лікарні в Кизлярі або Будьоновську для більшості росіян – злочинна акція, тобто девіація, але з точки

зору чеченців, які вели війну на своїй території з російськими військами – це акт відплати за агресію і мужній вчинок. Отже, девіація пов'язана з невизначеністю як самих поведікових очікувань, так і оцінок, що даються різними людьми одній і тій же поведінці, яку одні вважають злочином, інші - нормою, навіть героїзмом.

Девіантної поведінки соціологія в порівнянні з кримінологією розглядає як предмет свого дослідження більш широкі, більш різноманітні зразки поведінки. Вона схильна аналізувати як свій предмет будь-які типи поведінки, які саме суспільством визначаються як «девіантні». Дослідження девіантності охоплюють велику кількість різних видів поведінки (від вживання наркотиків, футбольного хуліганства і до чаклунства) та розглядають її як поведінку, на яку «наклеюється ярлик» девіантної. Соціологія девіантної поведінки стверджує, що принаймні деякі типи злочинної поведінки є результатом здійснення соціального контролю над підлеглими або маргінальними прошарками. Як не парадоксально, але застосування закону може мати як неавтоматичний наслідок посилення девіантності в суспільстві.

Соціальні відхилення можуть бути кваліфіковані декількома засобами. Найпоширенішим є поділ відхилень на різні види залежно від типу норми, що порушується (право, мораль, правила спілкування та ін). При цьому негативні відхилення поділяються на злочинні, ін. правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові тощо), аморальні вчинки тощо. За характером норм, що порушуються, можна також виділити відхилення у національних та міжнародних масштабах. Йдеться про нормативні засади поділу; деякі види поведінки є порушенням права, моралі, звичаїв, що існують уданій країні; деякі види пов'язані з порушенням загальноприйнятих норм і принципів міжнародного права й моралі (агресивні війни, геноцид, расова дискримінація, міжнародний тероризм тощо). Можлива кваліфікація в залежності від прийняття чи заперечення людиною завдань суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення (Р. Мертон).

Виникнення концепції поведінки, що відхиляється, пов'язане з ім'ям Е. Дюркгейма, який протягом всієї своєї діяльності надавав особливого значення виявленню причин порядку та безладу у суспільстві. Як у минулому, так і сьогодні не існує єдиного погляду щодо причин та обставин походження девіації, існує три підходи до пояснення девіації:

1. Біологічна (Ц. Ламброзо, Р. Шелдон);
2. Психологічна (З. Фрейд);
3. Соціологічна (Р. Мертон, Л. Олін, Г. Беккер).

Основна ідея першого підходу – фізичні особливості є причиною девіації. Щодо психологічного підходу, то він, як і біологічний, часто пов'язаний з аналізом кримінальної поведінки. Мислителі минулого, що намагались дати психологічне пояснення девіації, підкреслювали вагомість аналізу таких загальних проблем як «розумові дефекти», «дегенеративність», «недоумкуватість» та «психопатія». Психоаналітики запропонували теорії, які встановлювали зв'язок між девіантними вчинками і багатьма психологічними проблемами. Слід підкреслити, що на основі тільки однієї психології, особливості, конфлікту чи «комплексу» не можна пояснити сутність злочинності чи ін. типу поведінки. Більш імовірно, що девіація походить від основ сполучення багатьох соціальних та психоогічних чинників. Щодо соціологічних пояснень походження девіації, то, незважаючи на всю відмінність цих теорій, їх поєднує визначення, як причин девіації різноманітних соціальних чинників: відсутність норм та розрив між завданнями суспільства і засобами їхнього досягнення (теорії аномії): культ, цінності, що збуджують людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); наявність тих, хто оцінює людину з точки зору девіації (теорія «наклеювання ярликів»); розробка законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія) та ін.

Соціологія девіантної поведінки залежно від ступеня шкоди, що заподіяна інтересам особи, соціальній групі, суспільству в цілому, і типу норм, що порушуються, розрізняє такі види девіантної поведінки:

- деструктивну поведінку (шкода заподіяна лише особі і не відповідає загальноприйнятим соціально-моральним нормам);
- асоціальну поведінку (шкода заподіяна і особі, і соціальним спільнотам – сім'ї, сусідам та ін.);
- протиправну поведінку (порушення як моральних, так і правових норм (грабіжництво, вбивство тощо).

Для запобігання і профілактики девіантної поведінки використовується соціальний контроль (офіційний і неофіційний), який з самого початку його застосування розумівся як засіб повернення злочинця до нормативної, тобто такої, що відповідає нормам суспільства, поведінки. Згодом цей термін набув більш ширшого змісту, був тісно пов'язаний з процесами соціалізації особистості.

3. Соціологія конфлікту

Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджені на таких проблемах:

- сутність конфлікту, з'ясування джерел природи та ступеня конфліктності суспільства;
- специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів;
- мотивація конфлікту;
- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;
- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт». Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиставленням суб'єктів соціуму. Стан конфлікту – далеко нерідкісне явище. Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії.

Гострота конфлікту – ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю

гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту.

Тривалість конфлікту – часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протиборствующих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її учасників (конфліктантів). Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі.

Межі конфлікту – зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Арістотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Г.-В.-Ф. Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціал-дарвінізму та соціобіології. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше насильницьких форм набуде розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання – соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу Г. Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожнечі й підтримати систему, виробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від К. Маркса, Г. Зіммель вважав, що конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтриманні безконфліктних відносин між його елементами. На рівні соціальної системи таку функцію виконують правові інститути, релігія та звичаї. З розвитком суспільства все менше стає причин для виникнення конфліктів. Із сучасних вчених найчастіше вдаються до проблеми соціології конфлікту Л. Козер, Р. Дарендорф, К.-Е. Боулдінг. Американський соціолог Л. Козер у праці «Функції соціального конфлікту» обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту, який є своєрідним запобіжним клапаном системи, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Всі різновиди конфлікту він типізував на внутрішні та зовнішні, виокремлюючи у кожному з них соціально-позитивні, які ведуть до розвитку системи, та деструктивні конфлікти, що загрожують її існуванню. Л. Козеру належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності й претензії на певний статус, владу й ресурси; боротьби, в якій цілями є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення суперника. Демократичні, гнучкі суспільства небезуспішно намагаються використати конфлікти собі на користь, оскільки толерантне ставлення до них дає змогу соціальній системі перетворити їх на засіб самооптимізації.

Німецький соціолог Р. Дарендорф у своїй теорії «конфліктної моделі суспільства» розглядав конфлікт всюдисущим, оскільки кожне суспільство спирається на примушування одних його елементів іншими. Нерівність соціальних позицій, відмінність інтересів людей якраз і спричиняють конфлікти. А особливості суспільств він вбачав у різному ставленні до конфліктів з боку влади. У демократичному суспільстві теж є конфлікти, проте раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними. Сам конфлікт у своєму розвитку долає, на думку Дарендорфа, три стадії розвитку.

1. Формування квазігруп з власними інтересами та готовністю до самозахисту.
2. Організація квазігруп в угруповання, усвідомлення ними власних глибинних інтересів.
3. Безпосереднє зіткнення соціальних груп (класів, націй, політичних партій тощо).

Американський соціолог К.-Е. Боулдінг у своїй праці «Конфлікт та захист: загальна теорія» стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його. Конфлікт є ситуацією, за якої сторони розуміють несумісність власних позицій та намагаються випередити одна одну в своїх діях. У колишньому Радянському Союзі конфліктологічна традиція була практично відсутня. У наукових працях в основному йшлося про матеріально-економічну та класову природу конфліктів. Згідно з доктриною про відсутність у соціалістичному суспільстві антагоністичних класів було зроблено висновок про неможливість конфліктів. Існування їх припускалося лише в царині міжособистісних стосунків, якими займалася соціальна психологія. До конфліктологічної тематики інколи зверталася так звана «критика буржуазної соціології», яка тенденційно розглядала реалії переважно західних суспільств.

Ситуація змінилася після того, як колишнє «безконфліктне» суспільство вибухнуло безліччю конфліктів – національних, політичних, конфесійних, економічних, регіональних, локальних тощо, а наукова думка виявилася повністю обеззброєною перед ними. Під натиском невідкладних потреб соціальної реальності за кілька років було загалом сформовано українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Однак відчутною залишається недорозвиненість загальних концептуальних засад вивчення конфлікту.

4. Структура функції та механізм соціального конфлікту

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

1. Сторони, що конфліктують. У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта – якщо йдеться про індивідів).
2. Зона конфліктної взаємодії. Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.
3. Уявлення про ситуацію. Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.
4. Причини, мотиви. Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.
5. Умови, за яких відбувається конфлікт. З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.
6. Дії. За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються в:
  - створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;
  - невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
  - загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;

- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;
- фізичному насильству;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики. Серед головних принципів визначають концентрацію, координацію сил, нанесення удару по найвразливіших зонах суперника, економію сил та часу тощо. Тактика поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, що має своїм наслідком винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;
- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);
- захоплення та утримання об'єкта конфлікту; найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;
- тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);
- демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);
- санкціонування – постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;
- тактика коаліцій – виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;
- фіксація власних позицій – передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій;
- дружелюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);
- угоди – передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах – діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів – насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Функції конфліктів. За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. До позитивних відносять:

- сигналізування про осередки соціальної напруги – конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;
- інноваційна – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;
- консолідуюча (інтегративна) – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

- активізація соціальних зв'язків – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;
- комунікативна – їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприспосовування учасників конфліктної ситуації;
- зняття психологічної напруги – часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.
- Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про негативні функції конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:
  - дестабілізуюча – проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;
  - дезінтегруюча – спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;
  - аксіологічна – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації.

Тому при їх розв'язанні необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфліктуючих сторін, а передусім причини, що його спровокували.

Література

Основна:

1. Гіденс Е. Соціологія / пер. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. пер. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. 726 с.
2. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 172 с.
3. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.

4. Денисенко І. Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації // Український соціум. 2013. № 3 (46). С. 32-43.

5. Козирєв М. П. Соціологія : підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 656 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/437/1/%D0%9A%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%80%D1%94%D0%B2%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%202016.pdf>

6. Лефтеров В. О., Ігнат'єва І. І., Цуркан О. В. Соціологія конфлікту : навчально-методичний посібник (для студентів факультету психології, політології та соціології НУ «ОЮА»). Одеса: Фенікс, 2019. 34 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14472>

7. Луцишин Г. І. Конфліктологія та теорія переговорів: навчальний посібник. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2015. 199 с.

8. Петрінко В. С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/31879>

9. Перегуда Є. В. Соціологія: навчальний посібник. Київ: КНУБА, 2012. 140 с. URL: <https://search.ukr.net/?q=7.%09%D0%9F%&gsc.page=1>

10. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. – 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В. І. Докаша. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.

11. Цюрупа М. В. Основи конфліктології та теорії переговорів : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2015. 172 с.

12. Яремчук С. С. Сучасні теорії в конфліктології : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2008. 72 с.

Додаткова:

1. Бандурка А. С. Строката ковдра мультикультуралізму : монографія. Харків : Золота миля, 2013. 197 с.

2. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження: нав. посібник. 2-е вид., виправ. і доп. Київ : Основи, 2004. 175 с.

3. Ставицька О. В. Трудові конфлікти: загально-теоретичний аналіз. Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. 2007. № 2. С. 38-42.

4. Мацієвський Ю. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів. Людина і політика. 2004. № 3. С. 115-129.

5. Крутінъ Г. І., Чубур Н. В. Соціологія конфлікту: практикум. Київ : КНЕУ, 2007. 152 с.

6. Кучеренко І. М. Етичний компонент політичних конфліктів у сучасному українському суспільстві // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї: Збірник наук. праць. Київ – Миколаїв, 2005. Вип. 7. С. 368-372.

7. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / За наук. ред. М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.

8. Волошина О. В. Міжособистісний конфлікт та шляхи його подолання. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. Київ, 2002, Т. 4. Ч. 3. С. 38-40.

9. Перепельчук Т. В. Соціологія праці: Навчальний посібник. Одеса: ОНЕУ, ротاپронт, 2011. 234 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2259/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.pdf>

10. Нечитайло І. С. Сучасна соціологія освіти: від соціологічної теорії до освітньої практики: підручник для студентів ЗВО. Київ : Ліра-К, 2020. 296 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ЛЕКЦІЯ 1. ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття держави та її ознаки.
2. Загальна характеристика теорій походження держави.
3. Форми держави.
4. Функції держави.

1. Поняття держави та її ознаки

Держава існувала не завжди, а її утворенню передували первіснообщинний лад – стародавній тип колективного виробництва. Первіснообщинний лад послідовно пройшов кілька етапів в своєму розвитку, причому лише на своєму заключному етапі у період військової демократії він став переростати в державно-організоване суспільство.

Існує чимало визначень держави.

Держава (загальний підхід) – це суверенна політико-територіальна організація певної частини населення в соціально неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими, а також здійснювати керівництво та управління загальносуспільними справами.

Держава (класовий підхід) – це політична організація, яка встановлює панування одного класу над іншим, причому меншості над більшістю.

Держава – це об'єднання людей, які підпорядковані правовим законам (І. Кант).

Для того, щоб науково достовірно зробити висновок, чи відбулась трансформація того чи іншого народу в державне утворення, потрібно виділити ознаки держави, що відрізняють її від суспільної влади первіснообщинного ладу. (Див. додаток № 6). До основних ознак належать:

- суверенітет держави;
- територія країни;
- наявність апарату управління і примусу;
- здатність держави видавати закони;

- стягування податків для утримання державного апарату та можливість надавати кредити і брати позики;
- спроможність виражати і захищати інтереси певної частини населення.

Розглянемо кожну із вказаних ознак детальніше.

1. Суверенітет (від франц. «незалежність») держави означає, що її влада є верховною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами.
2. Населення в державі розселене по всій території, яка поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Політична влада держави, її суверенітет поширюються на всіх людей, що живуть на її території. З цією ознакою пов'язаний інститут громадянства чи підданства залежно від форми державного правління.
3. Держава має спеціальний апарат – систему законодавчих, виконавчих і судових органів, а також відповідні матеріальні засоби для виконання своїх завдань. До них належать армія, поліція, міліція, виправні установи, служба безпеки та інші організації. Держава є ядром політичної системи і здійснює політичну владу. Апарат публічної влади складається з апарату управління і примусу.
4. Держава і суспільство не можуть функціонувати і розвиватися без законів. Лише держава має право видавати правові акти, які направлені на регулювання і охорону суспільних відносин. Законодавство при цьому є складовою частиною механізму функціонування всієї держави і суспільства.
5. Держава, на відміну від інших суб'єктів суспільних відносин має право стягувати податки з населення, підприємств і організацій, а також надає кредити і бере позики. Податки і позики використовують на утримання державного апарату, бюджетних організацій, здійснення соціально-економічних програм та інше.
6. У соціально неоднорідному суспільстві влада виражає та захищає інтереси певної частини населення. Державна влада – це влада не всього суспільства (особливо на ранніх стадіях становлення), а лише його частини, вона стоїть над суспільством, відокремлена від нього тим, що виражає інтереси не

всього суспільства, а тільки економічно потужної його меншості. Таку владу, владу над більшістю, називають публічною владою.

Крім основних ознак, держава ще має й інші, такі як наявність фінансової системи, грошей, державних символів тощо.

Для більш глибокого розуміння державно організованого суспільства необхідно розглянути сутність держави.

Сутністю будь-якого явища є головне, визначальне в цьому явищі, це сукупність внутрішніх характерних рис і властивостей, без яких явище втрачає свою особливість, своєрідність. В чому полягає сутність держави? Відповідь на це запитання передбачає виділення головного і визначального в процесі як виникнення, так і подальшого розвитку функціонування держави, а також пізнання закономірностей розвитку державно-організованого суспільства. Існує кілька підходів у дослідженні цього питання:

- 1) класовий;
- 2) загально-соціальний;
- 3) національний;
- 4) релігійний;
- 5) географічний та інші.

Класовий підхід полягає в тому, що держава розглядається як машина для підтримання панування одного класу над іншим, причому меншості над більшістю, а сутність такої держави полягає в диктатурі економічно і політично пануючого класу. Таке поняття держави відбиває ідею держави у власному розумінні слова, що виступає засобом диктатури цього класу. Так, відомі пануючі класи здійснювали диктатуру рабовласників, феодалів, буржуазії. Диктатура класу визначає основну мету, завдання і функції цих держав.

Загально-соціальний підхід передбачає розгляд сутності держави з загально-соціальних початків та цінностей. З цієї точки зору держава виступає як активна дієва сила, що здатна впливати на економічні процеси і, якщо потрібно виводити суспільство з кризових явищ, тим самим підтверджуючи думку, що держава здатна вирішувати загальні проблеми в інтересах всього суспільства. Державний механізм перетворюється із засобу насилля на засіб реалізації загальних справ суспільства, інструмент досягнення злагоди чи пошуку компромісу.

Варто підкреслити, що в сутності держави, залежно від історичних умов, на першій план може виступати як насилля (класовий

фактор), що характерно для рабовласницьких, феодальних держав, так і компроміс – загально-соціальний фактор, що все більше проявляється в сучасних загальнонародних державах. Ці фактори поєднуються в сутності держави, характеризують її у всій повноті.

Сучасні демократичні держави з точки зору їх сутності можна характеризувати як засіб соціального компромісу за змістом, і як правові – за формою. Сутність держави як політичної організації особливо яскраво проявляється в співставленні з громадянським суспільством, яке включає всю багатогранність суспільних відносин. Держава і громадянське суспільство виступають як єдність форми і змісту.

2. Загальна характеристика теорій походження держави

Питання виникнення держави досить складне, особливо, коли йдеться не про виникнення держави в сучасних умовах, а за умов родового суспільства. В зв'язку з цим існують різноманітні

теорії виникнення держави:

- 1) теологічна;
- 2) патріархальна;
- 3) договірна;
- 4) психологічна;
- 5) теорія завоювання (насильства);
- 6) органічна;
- 7) космічна;
- 8) технократична;
- 9) соціально-економічна.

Зупинимося на характеристиці кожної із вказаних теорій.

Однією із найдавніших теорій є **теологічна**. Її суть зводиться до того, що держава виникла по божій волі. Автором цієї теорії був Фома Аквінський (1225–1274 рр.). Він твердив: проголошення і походження держави від Бога. Автор обґрунтовує вічність держави, виправдовує найреакційніші держави, підкреслює, що посягання на державу приречене на поразку, оскільки владу вкладено в руки правителя Богом. Так в стародавньому Єгипті, Вавилоні, Індії існувало повір'я, що боги були джерелами влади правителя, їх втіленням. Згідно з міфами єгиптян, а пізніше греків боги виступають також в якості найперших безпосередніх правителів і законодавців.

Авторами **патріархальної теорії** вважаються Платон (428–348 рр. до н. е.) і Арістотель (384–322 рр. до н. е.). Платон у своїй праці «Держава» доводить, що держава походить від сім'ї, і в державі влада монарха ототожнюється з владою батька над дітьми та дружиною. Він стверджував, що держава це обруч, який об'єднує людей на основі загальної поваги і батьківської любові.

Ідеї патріархальної теорії отримали подальший розвиток в XVII ст. в роботах англійця Р. Фільмера, а в Російській імперії в працях М. Михайловського (1842–1904 рр.).

Договірна теорія походження держави поширювалася в XVII ст. і відображалась в працях Г. Гроція (1583–1645 рр.), Дж. Локка (1632–1704 рр.), Т. Гобса (1588–1679 рр.), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 рр.), О. Радищева (1749–1802 рр.). Згідно з цією теорією держава виникає в результаті об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші виконувати їхні розпорядження. На основі цього первинного договору створюється громадянське суспільство і його політична форма – держава, що забезпечує охорону приватної власності і безпеку громадянам.

Психологічна теорія пояснює причини виникнення держави властивостями психіки людини, її біопсихічними інстинктами. Російський вчений Л. Петражицький, що був представником цієї теорії, вказував на те, що начебто людській психіці притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення залежності, підпорядкування «видатним особистостям». Інший австрійський психіатр З. Фрейд (1856–1909 рр.) – засновник психоаналітичного напрямку в соціології – доводив, що держава виникає для придушення агресивних проявів людської психіки.

Теорія завоювання (насильства). Одними із засновників її були австрійський вчений Л. Гумплович (1838–1909 рр.) і німецький політичний діяч К. Каутський (1854–1938 рр.). Причину походження і основу політичної влади і держави вони вбачали не в економічних відносинах, а в завоюванні, насильстві і поневоленні одних племен іншими. Стверджувалось, що в результаті такого насильства утворюється єдність протилежних елементів держави: владних і підвладних, правлячих і підлеглих, панів і рабів, переможців і переможених.

Таким чином, згідно з цією концепцією, держава – це організація панування одного племені над іншим. Однак, прихильники

теорії завоювання не можуть пояснити, чому саме тільки на певному етапі завоювання з'являється приватна власність, класи і держава.

Органічну теорію походження держави обґрунтував англійський філософ Г. Спенсер (1820–1903 рр.) і проводив аналогію між державою та біологічним організмом. На думку Г. Спенсера, держава, подібно до біологічного організму народжується, розмножується, старіє і гине.

Серед інших теорій походження держави заслуговують на увагу **космічна і технократична**. Прибічники космічної теорії пояснюють виникнення держави завезенням на землю політичної організації суспільства з космосу іншими цивілізаціями. Сутність технократичної теорії виникнення держави начебто полягає в необхідності здійснювати управління технічними засобами та знаряддями праці.

Соціально-економічна теорія. Одним із авторів цієї теорії був Ф. Енгельс (1820–1895 рр.). В роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» автор досить переконливо визначив економічні і соціальні причини виникнення держави. До економічних причин відносяться:

- перехід від збирання готових плодів природи до виробничої економіки («Неолітична революція»);
- три великі поділи праці (відокремлення скотарства від землеробства, відокремлення ремесла, поява торгівлі та купців);
- зростання продуктивності праці і поява надлишків;
- поява приватної власності.

Соціальні причини:

- розпад роду і поява сім'ї;
- виникнення протиріч через власність;
- розкол суспільства на великі непримиренні групи людей, класи.

Отже, в теорії держави і права відсутній єдиний погляд на закономірності виникнення держави. Існують чисельні неодноманітні доктрини виникнення держави, а також історичні, географічні, демографічні та інші особливості виникнення держави у різних народів.

3. Форми держави

Категорія «Форма держави» безпосередньо пов'язана з поняттям «сутність держави».

Форма держави – це сукупність способів організації, устрою і реалізації державної влади, що виражає сутність держави. (Див. додаток № 7)

Форми держави поділяються на:

1. Форму державного правління;
2. Форму державного устрою;
3. Державно-правовий режим.

Форма державного правління – це спосіб організації державної влади. За формою державного правління всі країни поділяються на дві великі групи: монархії і республіки.

В межах монархічної форми правління прийнято розрізняти монархію абсолютну (необмежену) і обмежену.

При абсолютній монархії вся повнота верховної влади юридично належить монарху – він має право самостійно видавати закони, призначати міністрів і т. д. Основними ознаками абсолютної монархії є:

- довічне, безстрокове перебування при владі;
- зайняття трону по спадковості;
- здійснення представництва держави у зовнішніх відносинах з іншими країнами;
- безвідповідальність глави держави (в Швеції в 1809 р. був прийнятий закон, де вказувалось, що дії короля не можуть бути оскаржені).

Абсолютні монархії і сьогодні існують в Саудівській Аравії, Катарі, Омані та ін. В таких державах не тільки відсутні представницькі органи, але і не допускається утворення та діяльність політичних партій.

У свою чергу певні особливості має і обмежена монархія.

Обмежену монархію поділяють на два види: станово-представницьку (що існувала в епоху феодалізму) і конституційну (виникає в період становлення буржуазного суспільства).

Обмеження влади монарха пов'язане з розвитком товарно-грошових відносин, що підірвали устої замкнутого, натурального господарства. Виникла політична централізація, утворилась станово-представницька монархія – форма, при якій влада монарха обмежена станово-представницьким органом, (Земський Собор

в Росії, Парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, Кортеси в Іспанії). Конституційна монархія – це така форма правління, при якій влада монарха обмежена представницьким органом, що закріплено, як правило в конституції, яку приймає парламент. Конституційна монархія має свої різновиди – дуалістичну і парламентарну. В дуалістичній монархії державна влада носить подвійний характер і фактично влада поділена між урядом, який формує монарх і парламентом. На даний момент дуалістична монархія не збереглася.

В парламентарній монархії король царствує, але не управляє. Конституції парламентських монархій таких країн, як Бельгії, Данії, Люксембург, Нідерландів, Канади, Великобританії, Норвегії хоча і наділяють монарха необмеженими повноваженнями, одночасно він зобов'язаний здійснювати їх тільки за вказівками уряду. В таких державах, як Японія і Швеція конституцією взагалі позбавлено монарха повноважень, що визначає статус монарха як символічний.

Варто підкреслити, що в сучасних умовах існують такі нетипові монархії, де глава держави не довічний і не спадковий, а обирається на виборах через певний проміжок часу. В таких державах, як Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати вибори монарха проводять раз на п'ять років. Це зближує монарха з президентом, а форма правління наближується до республіканської.

В більшості держав світу встановлено республіканську форму правління. Республіка (від лат. суспільна справа) – це така форма правління, при якій державна влада здійснюється виборними органами, які обираються населенням на певний термін. Серед цієї форми правління також розрізняють республіку:

1. Парламентську;
2. Президентську;
3. Змішану (парламентсько-президентську та президентсько-парламентську).

У парламентській республіці (Німеччина, Італія, Ірландія) більшість повноважень в організації державно-політичного життя належить парламентові. Саме парламент формує уряд із числа депутатів. У парламентських республіках президент обирається парламентом.

Президентська республіка – це різновид форми правління (США, Мексика, Венесуела), при якій президент формує уряд і, як правило, його очолює. Обирається президент народом і володіє більш широкими повноваженнями, ніж парламент.

Змішана форма правління (Португалія, Фінляндія, Франція, Україна) передбачає участь у формуванні уряду як парламенту, так і президента.

Згідно з ст. 5 Конституції України в нашій державі запроваджена республіканська форма правління, точніше президентсько-парламентська республіка.

Іншою формою держави є форма державного устрою. Під формою державного (територіального) устрою розуміється сукупність способів устрою державної влади відносно території, внутрішній поділ держави на частини і взаємовідносини між ними. За формою державного устрою всі держави поділяються на:

- прості або унітарні;
- складні (федерації, конфедерації, імперії).

Проста (унітарна) держава – це єдина держава, що не має відокремлених державних утворень, хоча окремі частини її можуть бути наділені автономним статусом.

Для унітарної держави характерна наявність: єдиної системи державних органів; єдиного законодавства; єдиної території; єдиного громадянства; єдиної загальнодержавної символіки.

Найчастіше статус автономії надається окремим частинам унітарної держави, які відрізняються своїм національним складом або географічним положенням. Так, у Фінляндії автономія введена на Аландських островах, населених переважно шведами. У складі Датського королівства автономією наділені дві острівні території (Фарерські острови і о. Гренландія), в Іспанії чотири автономії (країна Басків, Каталонія, Андалусія, Галіція) тощо. Україна, згідно з ст. 2, 133 Конституції, є унітарною державою з однією автономією – Автономною Республікою Крим.

Складна держава – це держава, що формується з відокремлених державних утворень, які користуються певною самостійністю. До такої форми держави належать федерації, конфедерації, імперії.

Федерація (від лат. союз, об'єднання) – це суверенне державне утворення з особливою структурою державного механізму, що криє в собі як загально-федеративні державні органи, систему законодавства, так і аналогічні органи та законодавство суб'єктів федерації. Федерація утворюється на добровільних засадах, з укладанням відповідних угод. Серед федерацій знаходяться держави Австрія, Австралія, Індія, Німеччина, Росія, США тощо.

Конфедерація – це союз держав, який створюється на основі договору для досягнення певної мети і, як правило, носить тимчасовий характер. У конфедерації немає єдиної (або подвійної) системи органів законодавства. Це тимчасова форма об'єднання, яка з часом розпадається (Австро-Угорщина) або перетворюється на федерацію (США, Швейцарія).

Конфедераціями були також Об'єднана Арабська Республіка (ОАР), включаючи Єгипет та Сирію, а також Сенегамбія, що об'єднувала Сенегал і Гамбію.

Імперія – примусово утворена, через завоювання одного народу іншим, складна держава, частина якої повністю залежить від верховної влади.

Імперії були поширені в період античності та середньовіччя.

Третьою складовою частиною форм держави є державно-правовий режим, що передбачає сукупність засобів і способів реалізації державної влади, які відображають її характер. Розрізняють два види режимів: демократичний і антидемократичний.

Демократичний державно-правовий режим – це сукупність способів здійснення влади на основі чинного права з використанням демократичних форм народного представництва, виконавчо-розпорядчої діяльності, правосуддя, контролю і нагляду, гарантуванням прав і свобод, виконання кожним своїх обов'язків.

Основними ознаками демократичного режиму є:

- проведення виборів державних органів і адміністративного самоврядування;
- плюралізм у всіх сферах життєдіяльності;
- гарантії дотримання прав і свобод;
- рівність всіх перед законом;
- демократизм правосуддя: пріоритет методів переконання над методами примусу тощо.

Демократичний режим поділяють на демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Демократичний режим може бути при різних формах державного правління та устрою.

Антидемократичний режим – це сукупність способів здійснення державної влади на основі свавілля, без врахування інтересів більшості населення, порушення прав та свобод і ін.

Антидемократичний режим поділяють на: тоталітарний, авторитарний, військово-поліцейський, фашистський, расистський,

терористичний, диктатуру певної партії, режим особистої влади (вождизм).

Антидемократичний політичний режим характеризується:

- відсутністю прав і свобод;
- одержавленням громадських організацій;
- повним контролем держави;
- ігноруванням інтересів національних меншин;
- мілітаризацією громадського життя;
- здійсненням диктатури однією партією;
- репресіями.

Отже, форма держави характеризується відповідною організацією та реалізацією публічної влади, взаємозв'язком держави з особою і громадянським суспільством.

4. Функції держави

В юридичній літературі під **функціями держави** (від лат. – виконання) розуміють основні напрями діяльності держави, в якій знаходять своє відображення сутність, соціальне призначення, мета та завдання певної держави.

Діяльність держави характеризується певними напрямками в економічній, політичній, ідеологічній, гуманітарній та інших сферах суспільного розвитку, що має привести до досягнення поставленої мети.

В зв'язку з великою кількістю функцій їх прийнято класифікувати на види за певними ознаками:

- за соціальним значенням діяльності держави – основні і неосновні функції;
- залежно від територіальної спрямованості – внутрішні і зовнішні;
- за часом здійснення – постійні і тимчасові;
- за сферами суспільного життя – економічні, політичні, гуманітарні.

Найзагальніші та найважливіші комплексні напрямки діяльності держави належать до **основних функцій** (оборона країни, охорона правопорядку, економічна, зовнішня, соціальна, культурно-виховна функції та ін.).

До **неосновних функцій** належать напрямки діяльності держави у другорядних сферах суспільного життя (управління держав-

ними службовцями, матеріально-технічне забезпечення, забезпечення реалізації бюджетної справи та бухгалтерського обліку, правосуддя тощо).

Внутрішніми функціями – визначаються економічна, культурно-виховна, охорона і захист всіх форм власності, соціального обслуговування населення та ін.

Зовнішні функції – це основні напрямки діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями (організація співробітництва з іншими суб'єктами міжнародних відносин, захист державного суверенітету, підтримка миру, боротьба за мирне співіснування різних держав).

В **економічній сфері** функціями держави є: господарсько-стимулююча (виробнича); господарсько-організаційна (програмування та організація виробничої діяльності); науково-організаторська; економічно-регулювальна та ін.

Політичні функції – це напрями діяльності держави, її органів на створення умов для формування й функціонування державної влади на засадах демократії. До них належать національно-забезпечувальна (створення і забезпечення умов національної самостійності всіх корінних народів і національних меншин), демократизаторська (створення умов для реалізації народом своєї влади), охоронна (охорона конституційного ладу, правопорядку).

У гуманітарній сфері функціями є: забезпечення прав людини і громадянина, охорона навколишнього природного середовища, забезпечення охорони здоров'я, організація освіти, науки, виховання, розвиток мистецтва й культури.

Отже, розподіл державних функцій на різні види залежить від багатьох факторів і може здійснюватись за різними напрямками діяльності держав.

Література

Основна:

1. Власенко Д. Й. Історія держави і права: курс лекцій. Зразки тестових завдань. Одеса : Астропринт, 2006. 204 с.
2. Загальна теорія держави і права / За ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.
3. Зозуля Є. В., Туренко О. С., Іванов І. В. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Херсон : «Олді-Плюс», 2018. 308 с.
4. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамовський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський,

А. Л. Глушко-вещкий, А. В. Семенюк-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.

5. Правознавство : підручник / В. В. Соловйова, О. О. Сердюк, О. А. Кирпичов, А. І. Сирота, О. Є. Картамишева, К. М. Пилипенко, Т. О. Мізіна, Ю. М. Фролов, В. К. Антошкіна, О. М. Олійник. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 505 с.

6. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.

8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

9. Співак М. В. Державна політика здоров'язбереження: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 536 с.

10. Трофанчук Г. І. Історія держави та права: навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 568 с.

Додаткова:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини : Міжнародні договори України. Київ, 1992.

2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. // Права людини : Міжнародні договори України. Київ, 1992.

3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.

4. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. 1996. № 30. Ст. 141.

6. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // ВВР. 2005. № 2. Ст. 44.

7. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. // Голос України від 01.03.2014. № 39. [Спецвипуск].

8. Закон України від 21.05.1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» // ВВР. 1997. № 24. Ст. 170.

9. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» // Урядовий кур'єр від 14.06.2000. № 107.

ЛЕКЦІЯ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ПРАВА

План

1. Поняття права, його ознаки, функції, принципи.
2. Система права.
3. Форми (джерела) права.
4. Закони і підзаконні акти та їх систематизація.

1. Поняття права, його ознаки, функції, принципи

Термін «право» вживається у процесі спілкування людей досить часто, відображаючи при цьому різні аспекти суспільного життя. Так, термін «право» означає можливості, які має соціальний суб'єкт, систему особливих правил соціальної поведінки загального характеру та інше. Багатозначність терміну «право» зумовлюється тим, що воно походить від слова «правда», корінь «прав» є основою багатьох слів, зокрема, «правий», «справедливий», «правильний», «правити» та інші.

Право – це свобода та обґрунтованість поведінки людей відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права.

Право в свою чергу поділяється на:

- 1) юридичне об'єктивне право;
- 2) юридичне суб'єктивне право.

Юридичне об'єктивне право – це система правил поведінки (норм), що встановлені і охороняються державою, є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів права і виражають юридичні права, обов'язки та на-правлені на регулювання суспільних відносин.

Юридичне суб'єктивне право – це певні можливості, межі поведінки, міра свободи, що належать суб'єктові, який сам вирішує користуватися ними чи ні.

До **основних ознак** права в нормативному розумінні як волевиявлення держави відносяться:

- право – це система правових норм;
- правила поведінки мають загальнообов'язковий характер;
- вони визначені і закріплені в нормативно-правових актах та інших джерелах права;
- установлюються, санкціонуються, гарантуються державою та її органами;
- регулюють відносини між людьми та інші.

Залежно від напрямку впливу право виконує ряд **функцій**, що поділяються на загально-соціальні і спеціально-юридичні.

До загально-соціальних відносять функції:

- гуманістичну – право охороняє та захищає права людства, народу, людини;
- організаторсько-управлінську – право суб'єктів на розв'язання нових економічних і соціальних проблем;
- інформаційну (комунікативну) – право інформує про волю законодавця;
- оцінно-орієнтувальну – поведінка людей оцінюється з огляду на закони держави;
- ідеологічно-виховну – право формує у людини певний світогляд, виховує у неї зразки правомірної поведінки;
- гносеологічну (пізнавальну) – право виступає як джерело знань.

До спеціально-юридичних функцій належать:

- регулятивна (статична і динамічна), що спрямована на регулювання суспільних відносин;
- охоронна, що забезпечує виконання встановлених норм права.
- Поруч із ознаками права, його функціями існують і принципи права, на яких ґрунтується вся правова система.

Принципи права – це закріплені у праві вихідні нормативні положення, що характеризують його зміст, основи суспільного життя. У теорії держави і права існує чимало різних класифікацій принципів права. Наприклад, їх поділяють на:

- загальні принципи (рівність перед законом, верховенство закону, принципи презумпції невинності та ін.);
- типологічні (принципи, притаманні різним типам права рабовласницького, феодального і так далі);
- конкретно-історичні (принципи демократизму, законності, гуманізму);
- галузеві та міжгалузеві (принципи гласності, судочинства, повної матеріальної відповідальності);
- принципи інститутів права (принципи єдиного громадянства, захист всіх форм власності).

Отже, право має свою соціальну цінність, що проявляється у забезпеченні регулювання найбільш важливих потреб та інтересів між людьми, як у межах певної країни, так і у взаємовідносинах усього світового співтовариства.

2. Система права

Право будь-якої держави являє собою не просто сукупність правил поведінки, норм, але і певну систему правових норм, які пов'язані між собою внутрішньою єдністю.

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація і культура права певної держави, яка виражає єдність і узгодженість юридичних норм та поділ їх на галузі і інститути відповідно до особливостей суспільних відносин.

Таким чином, складовими елементами системи права виступають галузі, підгалузі, правові інститути і норми права.

Галузь права – це сукупність юридичних норм, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин. Наприклад, галузь цивільного права регулює майнові відносини, а адміністративного права – відносини, які виникають в процесі державного управління. Кожна галузь права включає в себе правові інститути.

Всі норми права класифікуються на такі галузі:

1. Конституційне право (базова галузь);
2. Адміністративне право;
3. Фінансове право;
4. Земельне право;
5. Цивільне право;
6. Цивільно-процесуальне право;
7. Трудове право;
8. Господарське право;
9. Сімейне право;
10. Екологічне право;
11. Космічне право;
12. Кримінальне право;
13. Кримінально-процесуальне право та інші.

Інститут права – це окрема група правових норм, які регулюють найбільш однорідні відносини в межах певної галузі права. Наприклад, в конституційному праві можна виділити такі інститути: інститут громадянства, інститут виборчої системи. В цивільному праві – інститут права власності, інститут зобов'язань та ін.

Разом з тим, чимало юристів виділяють в системі права ще підгалузі права.

Підгалузь права – це така сукупність норм, яка входить в окрему галузь або регулює дуже тісно пов'язані відносини. Наприклад,

право соціального забезпечення розглядається як підгалузь трудового права, виправно-трудове – як підгалузь кримінального права.

Таким чином, право – це складне явище, оскільки воно відображає багатоманітні економічні, політичні та інші соціальні відносини. Право, законодавство повинно відображати економічні, політичні закономірності розвитку суспільства, тоді закони будуть мати правовий характер і діяти.

3. Форми (джерела) права

Кожна юридична норма для того, щоб вступити в дію, повинна бути зовнішньо виражена. Такими виразниками і носіями юридичних норм виступають певні джерела права.

Форми (джерела) права – це зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, які офіційно встановлені (санкціоновані) державою.

Розрізняють **чотири форми (джерела) права**:

- 1) правовий звичай;
- 2) правовий прецедент;
- 3) нормативно-правовий договір;
- 4) нормативно-правовий акт.

Правовий звичай – це історично обумовлене неписане правило поведінки людей, яке увійшло в звичку в силу багаторазового застосування протягом тривалого часу життя суспільства і санкціонується та забезпечується державою.

Правові звичаї були поширені в Україні в період Запорізької Січі у XVI–XVIII ст. і описані Пантелеймоном Кулішем у творі «Чорна Рада», зокрема, вибори кошового отамана, покарання запорожців за різні провини і злочини та ін.

Однак правовий звичай, як форма права, сьогодні в українському законодавстві практично відсутній.

Правовий прецедент – це рішення суду чи адміністрації по конкретній справі, яка розглядається вперше і яка має загальнообов'язковий характер для вирішення аналогічних прав.

Подібно до правового звичаю у правовій системі України така форма права не застосовується. Вона характерна для країн з англосакською правовою системою (США, Великобританія, Австрія).

Нормативно-правовий договір – це така форма, при якій два і більше суб'єкти суспільних відносин домовились про взаємні права та обов'язки і уклали між собою угоду у письмовій формі.

Нормативно-правовий договір може мати як міжнародний, так і національний характер. Наприклад, міжнародний договір України з іншою державою, колективний договір у трудовому праві між фірмами чи підприємствами та ін.

Нормативно-правовий акт – це юридичний документ, який приймається органами державної влади, має загальнообов'язковий характер і охороняється від порушень. Це основна і єдина форма (джерело) права в багатьох державах, в тому числі і в Україні. Всі нормативно-правові акти поділяються на закони і підзаконні акти. (Див. додаток №10).

4. Закони і підзаконні акти та їх систематизація

Всі нормативно-правові акти за юридичною силою можна поділити на закони і підзаконні нормативно-правові акти.

Закон – це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, приймається в особливому порядку і має найвищу юридичну силу.

Створення та прийняття кожного закону досить складна справа, тому закріплена в законах обов'язкова послідовність певних дій по створенню законів називається законодавчим процесом, що визначений в Конституції України (ст. 91-94). Законодавчий процес складається з кількох етапів.

1. Прояв законодавчої ініціативи, яка полягає у внесенні в орган (постійний комітет) Верховної Ради пропозиції про необхідність видавання нового закону і прийняття рішення про підготовку відповідного законопроекту. Право законодавчої ініціативи має визначене коло суб'єктів і належить:

- Президентові України;
- народним депутатам України;
- Кабінету Міністрів.

2. Підготовка та розробка законопроекту здійснюється у відповідному постійному комітеті Верховної Ради із залученням, при необхідності, провідних фахівців.

3. Обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради проходить у формі читань.

4. Прийняття закону за умови, якщо за звичайний закон проголосували більше половини народних депутатів. Інші закони мають більш складну процедуру прийняття. Закони повинні бути підписані головою Верховної Ради і Президентом України.

5. Опублікування та набрання чинності закону. Конституцією встановлюється, що закон набуває чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом. Опублікування здійснюється в офіційних виданнях Верховної Ради – газеті «Голос України» та збірнику законів «Відомості Верховної Ради».

Отже, ми розглянули юридичні властивості закону і процес його створення, але крім законів, як зазначалося вище, існують підзаконні нормативно-правові акти.

Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативні акти державних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Різновидів підзаконних актів надзвичайно багато, тому їх класифікують на *чотири основних групи*:

- 1) акти державних органів України (укази і розпорядження Президента, декрети, постанови Кабінету Міністрів, інструкції, накази міністерств, розпорядження місцевих держадміністрацій та інші);
- 2) акти Автономної Республіки Крим (постанови Верховної Ради АРК, Ради Міністрів та інші);
- 3) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України;
- 4) акти всеукраїнського і місцевих референдумів, окремих громадських об'єднань.

Усі чинні нормативно-правові акти входять до складу системи законодавства.

Система законодавства – це комплекс чинних нормативно-правових актів певної держави пов'язаних між собою і водночас розділених на певні частини.

У кожній країні діє велика кількість нормативно-правових актів. Їх приймають різні органи держави, з різних питань і в різний час. Усе це ускладнює користування нормативними актами, призводить до труднощів у впровадженні конкретних юридичних справ. Тому постає необхідність систематизувати чинне законодавство,

впорядкувати його, зробити доступним. Крім цього, систематизація дає змогу виявити і усунути прогалини в праві, дублювання юридичних норм і суперечностей між ними. Отже, систематизація – це впорядкування нормативно-правових актів, внесення коректив у них і приведення їх у певну систему, з метою зручності в користуванні.

Систематизація законодавства здійснюється у чотирьох головних напрямках:

- 1) консолідація;
- 2) інкорпорація;
- 3) кодифікація;
- 4) створення зводу законів.

Консолідація – це об'єднання нормативних актів різних епох і пристосування їх до нових економічних і політичних відносин. Так, в багатьох країнах Європи в XVI–XVII ст. відбулось пристосування римського цивільного права до нових відносин. Консолідація широко використовувалась в Англії. Консолідація може розглядатись як різновид інкорпорації.

Інкорпорація – це така систематизація нормативних актів, яка об'єднує групи чинних нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм, наприклад, хронологічно (за роками видання), за сферами правового регулювання, за галузями права тощо. Інкорпорація – найпростіший спосіб систематизації, може бути державною (офіційною) і неофіційною – кожна організація чи юрист можуть самі проводити такий вид систематизації.

Кодифікація – це переробка змісту узгодження та об'єднання певної групи юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті. Кодифікація може бути тільки офіційною. Результатом кодифікації є єдиний нормативно-правовий акт: кодекс, статут, положення, закон.

Звід законів – це така систематизація, яка включає інкорпорацію і кодифікацію. В Україні вже розпочався процес створення зводу законів.

Література

Основна:

1. Власенко Д. Й. Історія держави і права: курс лекцій. Зразки тестових завдань. Одеса : Астропринт, 2006. 204 с.

2. Загальна теорія держави і права / За ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

3. Зозуля Є. В., Туренко О. С., Іванов І. В. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Херсон : «Олді-Плюс», 2018. 308 с.

4. Конституційне право України. Повний курс: навчальний посібник / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 556 с.

5. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.

6. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. К. І. Чижмарь, О. В. Лавриновича. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 290 с.

7. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамовський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський, А. Л. Глушко-вецький, А. В. Семенук-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.

8. Правознавство : підручник / В. В. Соловійова, О. О. Сердюк, О. А. Кирпичов, А. І. Сирота, О. Є. Картамишева, К. М. Пилипенко, Т. О. Мізіна, Ю. М. Фролов, В. К. Антошкіна, О. М. Олійник. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 505 с.

9. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

10. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2011. 336 с

11. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.

12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

13. Співак М. В. Державна політика здоров'язбереження: світовий досвід і Україна : монографія. Київ: інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 536 с.

14. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посібн. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.

15. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

16. Трофанчук Г. І. Історія держави та права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 568 с.

Додаткова:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини : Міжнародні договори України. Київ, 1992.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. // Права людини : Міжнародні договори України. Київ, 1992.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.
4. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.
5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Закон України від 21.05.1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» // ВВР, 1997, № 24, ст. 170.
7. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» // Урядовий кур'єр від 14.06.2000. № 107.
8. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р. зі змінами // Голос України. 2011. №65. 9 квітня.
9. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р. // Голос України від 01.03.2014. № 39. [Спецвипуск].
10. Закон України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. // Голос України від 15.10.2014. № 198
11. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. // Голос України від 25.10.2014. № 206.

ЛЕКЦІЯ 3. ПРАВОВІДНОСИНИ: ПОНЯТТЯ, ОСНОВНІ ОЗНАКИ І ВИДИ

План

1. Правові норми, їх структура та види.
2. Характеристика правовідносин.
3. Юридичні факти.

1. Правові норми, їх структура та види

Термін «норма» в перекладі з грецької мови означає правило поведінки. В суспільстві існує надзвичайно багато різноманітних правил поведінки. Всі ці норми взагалі можна поділити на дві групи: технічні і соціальні.

Технічні норми – це такі правила поведінки або діяльності, які регулюють порядок експлуатації різноманітної техніки і технологію виробництва. Соціальні ж норми регулюють суспільні відносини між людьми, їх організаціями і класифікуються на такі види:

- 1) правові норми;
- 2) моральні норми;
- 3) політичні норми;
- 4) економічні норми;
- 5) естетичні норми;
- 6) норми громадських організацій;
- 7) релігійні норми;
- 8) корпоративні норми;
- 9) звичаї і традиції.

Зупинимось на характеристиці лише правових норм, оскільки саме вони займають особливе місце серед усіх соціальних норм.

Правові норми – це правила поведінки, які встановлені та охороняються державою, загальнообов'язкові для всього населення, направлені на регулювання і охорону найбільш важливих суспільних відносин, соціальних цінностей.

Особливість правових норм полягає в тому, що вони регулюють найбільш важливі економічні, політичні, моральні та інші соціальні відносини. В правових нормах виражається економічна політика держави, закріплюється політична система суспільства, регулюється діяльність політичних партій, громадських організацій, виписані нарешті, основні права людини і громадянина та ін.

Головна ознака правових норм полягає в тому, що вони закріплюють юридичні права і обов'язки всіх суб'єктів суспільних відносин.

Норми права виконують різноманітні функції. В цілому їх можна поділити на дві групи:

- 1) загально-соціальні;
- 2) спеціально-юридичні.

До загально-соціальних функцій відносяться: економічні, політичні, екологічні, ідеологічні, інформаційні, організаційні, пізнавальні, оціночні, гуманістичні.

До спеціально-юридичних відносяться:

- регулятивні функції, які в свою чергу поділяються на статичні (наприклад форми власності) і динамічні, що розвивають, стимулюють соціальний розвиток суспільства;
- охоронні функції, що здійснюються за допомогою державного апарату.

Загалом, особливість правових норм підкреслюється ще й тим, що держава в своїй діяльності керується, перш за все, нормами права, а не іншими соціальними нормами. Норми права знаходяться в статтях Конституції, законів, інших нормативно-правових актів.

Норми права мають свою внутрішню структуру, залежно від того, яка норма мається на увазі: норма-принцип, норма-дефеніція (поняття), норма-припис або норма-правило поведінки. Вказані норми можуть вміщувати один із трьох елементів (частин) або всі три одночасно. Такими **елементами структури** правових норм виступають:

- 1) гіпотеза;
- 2) диспозиція;
- 3) санкція.

Гіпотеза – це така частина правової норми, в якій вказуються обставини або умови, при яких настає реалізація юридичних прав і обов'язків.

Але головним елементом виступає диспозиція. Будь-яка норма права обов'язково виключає її, оскільки диспозиція – це основна частина норми права, в якій визначено саме правило поведінки суб'єктів і може виражатися в юридичних правах і обов'язках.

Нарешті **санкція** – це частина норми, в якій закріплюються заходи державного примусу у випадку невиконання обов'язків або порушення диспозиції. Санкція настає або може наступити за правопорушення.

2. Характеристика правовідносин

Невід'ємним елементом права виступають правовідносини, адже саме через них право реалізується, живе і діє.

Правовідносини – це такі суспільні відносини, які мають вольовий характер і встановлюють індивідуальний правовий зв'язок між суб'єктами права в формі юридичних прав і обов'язків, які охороняються державною владою.

Подібно до правових норм правові відносини також мають свою внутрішню структуру та поділяються на види. До структури правовідносин входять такі елементи:

- суб'єкти;
- об'єкти (матеріальні або духовні);
- зміст (юридичні права та обов'язки).

Суб'єктами правовідносин можуть бути як держава, так і фізичні і юридичні особи, при чому останні повинні мати певні правові властивості та бути:

- а) правоздатними;
- б) дієздатними;
- в) деліктоздатними.

Правоздатність – це здатність особи мати юридичні права і обов'язки. Вона настає з моменту народження людини.

Дієздатність – це здатність своїми діями набувати юридичні права і нести юридичні обов'язки. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття (18 років).

Деліктоздатність – це здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєння правопорушення, і не завжди співпадає з дієздатністю.

Під *фізичними особами* розуміють громадян України, іноземців, осіб без громадянства. Їх також можна поділити на приватних і посадових осіб. *Юридичними особами* визнаються організації, що мають особисте майно, можуть від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачами в судах та нести юридичну відповідальність за свої дії.

Об'єктами правових відносин можуть бути матеріальні і духовні цінності. До *матеріальних цінностей* відносяться засоби виробництва, майно, цінні папери, еквівалент вартості (гроші) тощо. До *духовних цінностей* відносяться твори мистецтва і культури, честь і гідність особи, авторські права, діяльність і поведінка суб'єктів тощо.

В зміст правовідносин входять юридичні або природні права і обов'язки учасників суспільних відносин.

Правовідносини мають дуже різноманітний характер і їх видів надзвичайно багато, що класифікуються за такими ознаками:

1) залежно від урегульованості законодавством вони можуть бути врегульовані законом і не врегульовані правовідносини;

2) залежно від галузей права вони можуть бути конституційні, адміністративні, цивільні, трудові, кримінальні та ін.;

3) залежно від кількості суб'єктів їх можна поділити на прості (два суб'єкти) і складні (три і більше суб'єктів);

4) за методом правового регулювання правовідносини можуть бути договірні і управлінські (державовладні);

5) за змістом суспільних відносин вони можуть мати характер політичних, економічних, моральних, релігійних, міжнародних відносин;

6) за змістом поведінки суб'єктів вони можуть бути активні (виконання обов'язків) і пасивні (утримання від певних дій);

7) залежно від функціонального призначення вони можуть бути регульовані і охоронні;

8) за терміном тривалості – короткочасні (цивільні) відносини, які завершуються виконанням учасниками своїх прав і обов'язків, і тривалі (трудові відносини);

9) за характером відносин, які регулюються національною системою права і нормами міжнародного права – внутрішні правовідносини і міжнародні.

На правовідносини великий вплив мають юридичні факти.

3. Юридичні факти

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, передбачені правовими нормами, що викликають виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Розрізняють серед юридичних фактів:

- юридичні події;
- юридичні дії.

Юридичні події – це життєві обставини, що виникають, розвиваються незалежно від волі суб'єктів правовідносин (стихійні лиха, хвороба тощо).

Юридичні дії – це життєві обставини, що виникають в зв'язку з діяльністю суб'єктів права. Вони поділяються на:

- 1) правомірні юридичні дії;
- 2) неправомірні юридичні дії.

Отже, юридичні факти, як життєві обставини, що передбачаються нормами права, мають велике теоретичне і практичне значення. Засвоївши знання з теорії правовідносин, можна аналізувати конкретні життєві ситуації, правильно застосовувати юридичні норми.

Література

Основна:

1. Власенко Д. Й. Історія держави і права: курс лекцій. Зразки тестових завдань. Одеса : Астропринт, 2006. 204 с.
2. Загальна теорія держави і права / За ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.
3. Зозуля Є. В., Туренко О. С., Іванов І. В. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Херсон : «Олді-Плюс», 2018. 308 с.
4. Конституційне право України. Повний курс: навчальний посібник / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
5. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамовський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський, А. Л. Глушко-вецький, А. В. Семенук-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.
6. Правознавство : підручник / В. В. Соловйова, О. О. Сердюк, О. А. Кирпичов, А. І. Сирота, О. Є. Картамишева, К. М. Пилипенко, Т. О. Мізіна, Ю. М. Фролов, В. К. Антошкіна, О. М. Олійник. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 505 с.
7. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.
8. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2011. 336 с
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
11. Співак М. В. Державна політика здоров'язбереження: світовий досвід і Україна : монографія. Київ: інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 536 с.

12. Совгира О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посібн. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
13. Татарчук І. В. Трудове право України: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2018. 172 с.
14. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
15. Трофанчук Г. І. Історія держави та права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 568 с.

Додаткова:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини : Міжнародні договори України. Київ, 1992.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. // Права людини : Міжнародні договори України. Київ, 1992.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.
4. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.
5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. // Голос України від 01.03.2014. № 39. [Спецвипуск].
7. Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 р. // ВВР УРСР від 17.12.1971. 1971 р. Додаток до № 50.
8. Кримінальний кодекс від 5 квітня 2001 р. // Голос України від 19.06.2001. № 107.
9. Сімейний кодекс від 10 січня 2002 р. // Голос України від 26.02.2002. № 38.
10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435 // ВВР України. 2003. № 40-44. Ст. 356.
11. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436 // ВВР України. 2003. № 18, 19-20, 21-22. Ст. 144.
12. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Урядовий кур'єр від 14.07.2004. № 130.
13. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. // ВВР, 2005, № 35-36, ст. 446.
14. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Урядовий кур'єр від 06.06.2012. № 99.

ЛЕКЦІЯ 4. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ І ВИДИ ПРАВОПОРУШЕНЬ

План

1. Поняття і види правопорушень.
2. Причини правопорушень і шляхи їх подолання.
3. Юридична відповідальність.
4. Державна законність та її гарантії.

1. Поняття і види правопорушень

В Конституції України (ст. 68) вказано, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

На жаль далеко не всі члени суспільства дотримуються Конституції та законодавства і допускають правопорушення.

Правопорушення – це соціально небезпечне, протиправне, винне діяння суб'єкта права (фізична чи юридична особа), що передбачене діючим законодавством і за нього встановлена юридична відповідальність.

Відрізняє правопорушення від інших дій ряд ознак:

- 1) правопорушення – це суспільно небезпечне, шкідливе діяння;
- 2) протиправне діяння (дія або бездіяльність);
- 3) винне діяння;
- 4) юридично карне діяння;
- 5) наявність причинного зв'язку між протиправними діяннями і наслідками.

Розглянемо кожну з ознак більш детально.

1. Всі правопорушення є суспільно небезпечними, оскільки вони направлені проти суб'єктивних прав і свобод людини, юридичної особи, держави чи суспільства в цілому. Поруючи чийсь природні чи юридично закріпленні права, правопорушник наносить шкоду людям, природі, державі чи організаціям. Шкода буває різна: матеріальна, моральна, а іноді і дуже небезпечна, коли здійснюється посягання на життя чи здоров'я людини, на державну безпеку тощо. В зв'язку з цим кримінальний злочин є найбільш небезпечним серед усіх правопорушень.
2. Всі правопорушення направлені проти вимог діючого законодавства чи природних прав людини. Вони можуть прояв-

лятися як в активних діях (порушення правил дорожнього руху, крадіжка, хуліганство), так і в бездіяльності, тобто коли на суб'єкта покладаються юридичні обов'язки законом чи договором, а останній не виконує їх, в результаті чого наноситься шкода. Наприклад, на охоронця покладається обов'язок охороняти матеріальні цінності, а він не виконав своїх обов'язків і сталося розкрадання майна. Тому поняття “дія” і “бездіяльність” визначається одним поняттям “діяння”.

3. Правопорушення – це не тільки протиправне, шкідливе діяння, але і винне діяння. Без вини ніхто не може бути притягнений до юридичної відповідальності. Вина – це ставлення особи до своїх протиправних дій.
4. Карність правопорушення означає, що в діючому законодавстві передбачена міра юридичної відповідальності. В зв'язку з цим всі правопорушення і відповідальність за них юридично закріплені в законодавстві.
5. В окремих видах правопорушень, особливо злочинах, необхідно встановити зв'язок між протиправними діями і наслідками, що дають змогу більш ефективно здійснювати розслідування.

Всі правопорушення поділяються на дві групи: *кримінальні злочини і проступки*. Проступки в свою чергу діляться залежно від галузей права на:

- адміністративні;
- конституційні;
- фінансові;
- цивільні;
- правові тощо.

2. Причини правопорушень і шляхи їх подолання

Проблема причин правопорушень виявилась, на жаль, у радянській юридичній літературі глибоко ідеологізованою і заплутаною. Цьому відповідно сприяла і складність самої проблеми.

Як вже відзначалось, правопорушення як соціальне явище тісно пов'язане з об'єктивними та суб'єктивними причинами й умовами суспільного життя, торкається його найрізноманітніших сфер, обумовлених різноманітними

процесами. Воно відрізняється високим динамізмом не тільки в межах відповідної держави, а й у межах відповідного регіону. Тому було б неправильно виділяти якийсь конкретний перелік причин, що породжують це явище.

До того ж необхідно розрізняти причини конкретного, індивідуального правопорушення; причини певного виду правопорушень; причини правопорушень як масового явища.

Теорія держави і права, будучи наукою методологічною, займається дослідженням причин правопорушень у цілому.

Під **причинами правопорушень** розуміють комплекс явищ об'єктивного й суб'єктивного характеру, що здатні детермінувати протиправну поведінку суб'єктів права.

В юридичній літературі й сьогодні йдуть суперечки про соціальні та біологічні причини правопорушень, про сучасний розвиток антропологічної школи на генетичному рівні. На нашу думку, протиставлення їх недопустиме.

Поведінка людини залежить як від соціальних, так і від біологічних факторів. Причому, пріоритет повинен бути за соціальними факторами через те, що особа формується й діє у відповідному соціальному середовищі і її вчинки залежать не стільки від фізіологічних особливостей і стану організму, скільки від міжособистісних відносин різного рівня і суспільства в цілому.

Основна причина протиправної поведінки людини пов'язана з різноманітними протиріччями, що впливають на дестабілізацію нормального функціонування соціального середовища й індивіда. Загострення цих протиріч спричиняє зростання правопорушень. Підтвердженням цього служать інерційні рушійні тенденції в економічній, політичній та інших сферах нашого життя. Причому протиріччя, що виникають у сфері економіки, є наріжним каменем, детонатором усіх інших протиріч.

Причини правопорушень не слід ототожнювати з умовами їх скоєння. Причина правопорушень знаходиться в закономірному, необхідному зв'язку з наслідками, завжди викликає їх. Умови ж (у комплексі з іншими обставинами) лише сприяють формуванню наслідків (посилиючи чи послаблюючи дії причин), не викликаючи їх із необхідністю.

Так, у зв'язку зі змінами відносин власності в сучасній Українській державі створені такі умови і такий характер розподілу праці, оцінки і розподіл її результатів, які породжують соціальну і моральну

нерівність людей, що викликає природне незадоволення однієї частини населення і намагання іншої частини населення збагатитися усіма законними, а в ряді випадків і незаконними засобами.

Цей процес супроводжується: недосконалістю нормативно-правових актів, які приймаються; нігілізмом, низькою правовою культурою; недостатньо ефективною роботою правоохоронних органів; кризою моральних цінностей; алкоголізмом і наркоманією та іншими обставинами.

Все це обумовлює зростання численних корисливих злочинів, активізацію тіньової економіки, організованої злочинності.

Проте ніякі зовнішні обставини не можуть призвести до правопорушення, поки вони не стали рушійним мотивом. На підставі об'єктивних причин і умов формуються суб'єктивні причини й умови правопорушень із відповідними елементами соціальної психології, які отримали прояв у викривлених потребах та інтересах. Власне, вони виконують вирішальну роль при виборі правомірної чи неправомірної поведінки особи.

Отже, до **суб'єктивних причин** правопорушень відносять низький рівень правосвідомості і правової культури людей, асоціальні мотиви й цілі, потреби й інтереси окремих осіб. Суб'єктивними умовами, що сприяють вчиненню правопорушень звичайно вважають демографічні й соціально-психологічні особливості, які прямо не спричиняють правопорушення. Це, наприклад, темперамент, стать, вік, риси характеру, наявність психологічних відхилень, різні фізичні недоліки та ін.

Об'єктивними причинами правопорушень виступають конкретні суперечності її суспільстві: економіці, політиці, соціальній і духовній сферах життєдіяльності людей. Наприклад, відставання свідомості окремих груп людей від їх суспільного буття, економічні і політичні кризи та ін.

До **об'єктивних умов**, що сприяють вчиненню правопорушень належать недоліки організаційного і технічного порядку, які підтримують і оживляють дію об'єктивних і суб'єктивних причин.

Основні напрями боротьби з правопорушеннями зумовлюються характером причин і умов, які породжують ці явища.

Правоохоронні органи нашої держави ведуть активну, послідовну боротьбу з правопорушеннями, проте вони неспроможні самі значно знизити масштаби їх поширення в суспільстві. Для цього необхідно проведення комплексу економічних, соціально-політичних,

організаційних заходів, які будуть спрямовані на зміцнення економічної системи, підвищення матеріального добробуту, свідомості, інформованості й культури громадян, наведення порядку і стабільності в розвитку суспільних відносин.

Велика роль відводиться правовому вихованню. Громадяни повинні бути інформовані щодо правових вимог, які пред'являються до них державою. Адже інколи порушення правових приписів пов'язане не з антисоціальним ставленням особи, а з незнанням змісту правових актів. Для усунення деяких правопорушень важливим є проведення медичних заходів проти алкоголізму, наркоманії.

Необхідно підвищити результативність діяльності самих правоохоронних органів, поліпшити їх кадровий склад, матеріально-технічне забезпечення тощо.

3. Юридична відповідальність

Юридична відповідальність пов'язана із скоєним правопорушенням і означає міру покарання правопорушника шляхом позбавлення від імені держави його соціальних благ чи цінностей, які

йому належали до факту правопорушення з метою попередження нових правопорушень.

Юридична відповідальність здійснюється на засадах законності, обґрунтованості, невідворотності, індивідуалізації і справедливості.

Розрізняють декілька видів юридичної відповідальності:

- конституційна;
- кримінальна;
- адміністративна;
- дисциплінарна;
- цивільно-правова;
- матеріальна.

Підставами юридичної відповідальності може бути наявність складу правопорушення і, причому, лише за фізичні протиправні діяння. Не можуть бути підставою для юридичної відповідальності думки, переконання, бажання, настрої, світогляд.

На настання юридичної відповідальності мають значення ряд факторів:

- 1) дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати цивільних прав і виникає у повному обсязі з настанням повноліття (18 років);

2) стан осудності (деліктоздатність) – це стан психічного здоров'я людини, здатність її відповідати за свої вчинки.

За різні правопорушення з різного віку настає юридична відповідальність. Так, кримінальна відповідальність настає з 16 років, а за особливо важкі злочини – з 14 років. За адміністративні правопорушення – з 16 років.

Залежно від виду юридичної відповідальності розглядають і різну її ціль. Наприклад, в кримінальному законодавстві основними цілями покарання є:

- 1) виправлення і перевиховання засуджених;
- 2) попередження здійснення нових правопорушень з боку засудженого;
- 3) попередження злочинів з боку інших осіб.

Інші цілі переслідуються при цивільно-правовій відповідальності. Тут головне місце займає поновлення втрачених прав, відшкодування збитків.

Таким чином, кожний вид юридичної відповідальності має конкретні цілі, але всі вони мають і **спільну мету** – це покарання за правопорушення і попередження скоєння інших правопорушень.

4. Державна законність та її гарантії

Термін «законність» з'явився в період буржуазних революцій XVII–XIX ст. і зводився до вимоги дотримання громадянами, посадовими особами та судами приписів закону і заборони виходити за його межі. Зокрема, у французькій декларації прав людини і громадянина 1789 р. вказано, що все те, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений до дій, які не передбачені законом.

Законність починається із досконалості самих законів і означає особливий режим або процес діяльності держави і всіх інших суб'єктів суспільних відносин, суть якого зводиться до трьох основних вимог:

- 1) наявність демократично-правової системи законодавства;
- 2) чітке визначення прав і обов'язків всіх учасників суспільних відносин;
- 3) точне і неухильне дотримання законів посадовими особами і громадянами.

В умовах державної законності громадяни здійснюють свої права за принципом «дозволено все, що не заборонено законом», а державні органи, посадові особи здійснюють повноваження за принципом «дозволено лише те, що визначене законом».

Законність у суспільстві може забезпечуватись лише за певних умов:

- економічна і політична стабільність;
- встановлення демократичного ладу;
- прийняття законів, що відповідають демократичним засадам.

Однак, дотримання законності не обмежується лише одними умовами, потрібні також і певні гарантії, якими є:

- 1) соціально-економічні (турбота держави щодо громадян, різні виплати, компенсації, розвиток соціальної сфери, культури);
- 2) політичні (діяльність партій та громадських організацій лише в межах закону);
- 3) юридичні (наявність досконалого і всеохоплюючого законодавства);
- 4) правоохоронний контроль і нагляд (чітка і ефективна робота органів МВС, прокуратури, суду);
- 5) неминучість відповідальності правопорушників.

Можуть існувати й інші юридичні гарантії законності, зокрема міжнародно-правові.

Література

Основна:

1. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

2. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамовський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський, А. Л. Глушковецький, А. В. Семенюк-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.

3. Правознавство : підручник / В. В. Соловйова, О. О. Сердюк, О. А. Кирпичов, А. І. Сирота, О. Є. Картамишева, К. М. Пилипенко, Т. О. Мізіна, Ю. М. Фролов, В. К. Антошкіна, О. М. Олійник. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 505 с.

4. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.

6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.

7. Цивільне право України. Загальна частина. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 1176 с.

8. Цивільне право України. Особлива частина. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 976 с

9. Цивільний кодекс України. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 296 с

10. Харитонов Є. О. Цивільне та сімейне право : Навчальний посібник. Київ : «Фенікс», 2018. 598 с.

Додаткова:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини : Міжнародні договори України. Київ, 1992.

2. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР, 1996, №30, ст. 141.

3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // ВВР. 2005. № 2. Ст. 44.

4. Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 р. // ВВР УРСР від 17.12.1971. 1971 р. (Додаток до №50).

5. Кримінальний кодекс від 5 квітня 2001 р. // Голос України від 19.06.2001. № 107.

6. Сімейний кодекс від 10 січня 2002 р. // Голос України від 26.02.2002. № 38.

7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435 // ВВР України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

8. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436 // ВВР України. 2003. № 18, 19-20, 21-22. Ст. 144.

9. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Урядовий кур'єр від 14.07.2004. № 130.

10. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. // ВВР, 2005, № 35-36. Ст. 446.

11. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Урядовий кур'єр від 06.06.2012. № 99.

12. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. // Голос України від 27.03.1992.

**ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ
З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА**

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1.

Тема: Предмет соціологічної науки (2 год.)

Мета: розкрити об'єкт і предмет соціологічної науки. Висвітлити зміст соціальних законів та категорій. Проаналізувати структуру соціології та взаємозв'язок соціології з іншими галузями наукового знання.

План

1. Соціологія як наука. Об'єкт і предмет соціології. Поняття соціального, його критерії та сутність.
2. Закони, категорії соціології та їх загальна характеристика.
3. Методи соціального пізнання.
4. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.

Ключові поняття: позитивізм, соціологія, соціальний закон, загальні соціальні закони, соціальне, об'єкт соціології, предмет соціології, метод, функція, глобалізація.

1. Соціологія (від лат. *societas* – суспільство та грецького *logos* – слово, знання, вчення) – наука про суспільство, про закони становлення, функціонування і розвитку суспільства в цілому, а також соціальних груп і спільнот, та природу і характер відносин в сфері їх спільної життєдіяльності, що знайшло відображення в об'єкті та предметі дослідження соціологічної науки. Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити сутність і зміст об'єкта та предмета соціології.

2. Соціологія, як і будь-яка інша наука, має свої категорії і закони, система яких відображає внутрішню логіку соціологічного пізнання, розкриває і конкретизує характеристику її предмета і методу, служить основою для теоретичного осмислення соціальних явищ і процесів. Проте, якщо категорії соціології відображають найбільш значимі властивості, ознаки досліджуваного соціального об'єкта, то її закони виражають глибинні зв'язки між ними. При відповіді на питання студенти повинні проаналізувати категорії та закони соціології.

3. Метод пізнання, або метод дослідження – специфічна процедура, що складається з певних дій або операцій, за допомогою

яких здобувається й обґрунтовується нове знання в науці. Усі методи наукових пізнань поділяються на загальні та спеціальні. При відповіді слід охарактеризувати зазначені методи та визначити їх роль у соціальному пізнанні.

4. Будучи наукою про суспільство, соціологія водночас структурно включає як загальну теорію соціальної багатоманітності явищ і процесів суспільного життя, що є об'єктами дослідження суспільних і гуманітарних наук, так і соціальні теорії різних специфічних об'єктів, а саме соціальні теорії праці (соціологія праці), освіти (соціологія освіти), релігії (соціологія релігії) тощо. Відтак соціологія має безпосередній вихід на ряд суспільних і гуманітарних наук. Саме на даному аспекті необхідно зупинитися студентам при відповіді.

Питання для самостійного опрацювання

1. Структура та функції соціології; визначення та характеристика.
2. Об'єктивні передумови виникнення соціології як самостійної наукової дисципліни: класифікація, характеристика.
3. О. Конт про предмет і методи соціології, її основне завдання.
4. Теорія соціальної дії М. Вебера. Поняття та критерії соціального. Характеристика різновидів соціальної дії.
5. Соціальний зв'язок: поняття, структура та типи.
6. Соціальний інститут, сутність, різновиди та функції. Поняття дисфункції.
7. Історичні типи суспільства: традиційне, індустріальне, модерне суспільство.

Теми рефератів:

1. Сучасні дискусії в соціологічній науці про предмет соціології.
2. Теоретична і прикладна соціологія.
3. Прикладні дослідження в соціології.
4. Система соціологічного знання та її елементи.
5. Соціальні теорії XVII-XVIII ст. : класифікація, характеристика.
6. Соціальні ідеї українського просвітництва.
7. Постмодерністські ідеї у соціології. П. Бурдьє про соціальний простір та культурний капітал.
8. Тенденції розвитку соціологічного знання на рубежі XX-XXI ст.

Тестові завдання

1. Фундатором соціології як науки є:

- а) І. Кант;
- б) Г. Гегель;

- в) О. Конт;
- г) К. Маркс

2. Вихідним для розуміння соціологічного пізнання і визнання предмета соціологічної науки є поняття:

- а) суспільство;
- б) соціологія;
- в) соціальне.

3. Вперше почав застосовувати в українській історіографії історикосоціологічний метод:

- а) М. Грушевський;
- б) В. Антонович;
- в) Д. Дорошенко.

4. У буквальному перекладі соціологія – це:

- а) вчення про людину;
- б) наука про суспільство;
- в) наука про соціальні інститути;
- г) вчення про соціальні групи.

5. Соціальний інститут – це:

- а) різновид ВНЗ, де готують фахових соціологів;
- б) певна сфера соціального життя людей;
- в) набір соціальних статусів особистості;
- г) процес засвоєння людиною соціальних норм.

6. Об'єктом соціологічного пізнання є:

- а) закони і закономірності функціонування суспільства
- б) суспільство як цілісна соціальна реальність;
- в) соціальне життя суспільства.

7. У якій з відповідей найповніше і найглибше розкрито предмет соціології:

- а) Це наука, що вивчає і аналізує соціальні факти;
- б) Це наука, що вивчає специфіку соціального;
- в) Це система наукового знання, яка пояснює поведінку людей як представників великих соціальних груп;
- г) Це наука, що вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин, інститутів, суспільних груп, які взаємодіють між собою;
- д) Це наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільностей, соціальних організацій і соціальних процесів;
- е) це наука про суспільство як єдину соціальну систему, про тенденції, закони і функціонування і розвитку, про прояви даних законів

і закономірностей в діяльності соціальних суб'єктів малих і великих соціальних груп і спільностей людей, а також окремих особистостей.

8. Зазначте положення, в якому правильно характеризується дія соціальних законів:

- а) дія соціальних законів свідомо задається людьми;
- б) соціальні закони діють завжди і всюди без будь-яких виключень.

9. Вкажіть галузь, що не належить до спеціальних соціологічних теорій.

- а) соціологія медицини;
- б) соціологія освіти;
- в) соціологія сім'ї;
- г) соціологія злочинності;
- д) соціологія масової комунікації.

10. Під функціями соціології розуміють:

- а) зв'язок соціології з іншими науками;
- б) цілі і завдання соціології;
- в) суспільне призначення, роль соціології, яку вона виконує в суспільстві.

11. Закони соціальної динаміки відображають:

- а) стабільність соціальної структури суспільства;
- б) етапи, причини, характер і типи зміни соціальної структури суспільства;
- в) процеси соціалізації і стратифікації.

12. Яке з положень найбільш вірно визначає місце соціології в системі суспільних наук?

- а) соціологія є складовою частиною соціальної філософії;
- б) це самостійна наука, яка має свій науковий інструментарій;
- в) соціологія не може існувати без висновків інших наук.

13. Зазначте фактори, які обумовлюють особливе місце соціології в системі суспільних наук:

- а) її перетворення на філософську науку;
- б) безпосередній зв'язок з технічними та природничими науками;
- в) наявність загальної соціологічної теорії (або теорії суспільства), яка виступає як теорія і методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук.

14. Соціологія досліджує:

- а) минулий стан суспільства;
- б) сучасний стан суспільства;
- в) майбутній стан суспільства.

15. Соціологія вивчає:

- а) індивідуальні прояви соціальної поведінки і взаємодії;
- б) типові прояви соціальної поведінки і взаємодії.

Література

Основна:

1. Артеменко С. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях [Електронний ресурс] : навч. посіб. / С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова ; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014.

2. Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С. 16-31.

3. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Львів: ЛьвДУВС, 2019. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1.pdf>

4. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей. Укл. : Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2019 р. 61 с. URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

5. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiologhiiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

6. Козирев М. П. Соціологія: підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с.

7. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

8. Соціологія : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2003. С. 9-29.

9. Соціологія. Курс лекцій / За ред. І. С. Старовойтова. Тернопіль, 1999. С. 4-13.

10. Соціологія. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів України / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 8-28.

11. Соціологія: навчальний посібник / О. Б. Петінова. Одеса : Видавництво «Магістр», 2019. 260 с. <http://dspace.pdpu.edu.ua/>

bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

12. Соціологія : Терміни, поняття, персоналії : Навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 129, 159, 294, 357.

13. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Байдич К. Теорія Другого модерну в системі ідей У. Бека // Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. На пошану професора Р. М. Постоловського. Рівне : РДГУ, 2011. Вип. 5-6. С. 235-243.

2. Бауман З. Глобалізація: Наслідки для людини і суспільства. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 109 с.

3. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синегетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.

4. Валленстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи // Глобалізація. Регіональна політика. Луганськ, 2002. С. 49-66.

5. Глушкова Л. В. Особливості змін структури українського суспільства у глобалізаційному процесі // Грані. Соціологія. 2016. № 4 (132). С. 74-77. URL: <https://doi.org/10.15421/1716081>.

6. Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н. В. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму // Філософські та методологічні проблеми права. 2021. №1(21). С. 8-20. URL: <https://philosophy.naiau.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1415/1414>

7. Лукашевич М. П., Гуленко М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. Київ : МАУП, 2004. 344 с.

8. Матеріали круглого столу «Соціологія в Україні : наука і освіта, проблеми та перспективи розвитку» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 2. С. 167-169.

9. Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 1-2. С. 210-230.

10. Черниш Н. Соціологія сьогодення: тенденції та перспективи розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 4. С. 5-21.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2.

Тема: Соціологія особистості (2 год.)

Мета: розкрити основні соціологічні теорії особисті. Висвітлити сутність, агентів, етапи соціалізація особистості. Проаналізувати нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.

План

1. Поняття особи в соціології. Основні соціологічні теорії особисті.
2. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
3. Соціальні типи особистості.
4. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.

Ключові поняття: людина, індивід, особистість, соціалізація, агенти соціалізації, суспільство, народ, соціальна структура, соціальна стратифікація, мала соціальна група, сім'я, потреби, мотиви, інтереси, соціальні установки, соціальний статус, соціальна роль. Рольові конфлікти.

1. Сьогодні, коли розвиток суспільства дедалі більше визначається неречовими чинниками, а серед існуючих видів капіталу одним з найважливіших називають людський капітал, закономірним є зростання наукового інтересу до поняття людської особистості. Це поняття досліджується багатьма підгалузями науки. При відповіді необхідно розкрити специфіку соціологічного підходу до поняття особистості.

2. Динамічний аспект особистості розкривається в концепціях соціалізації. Одними з їх фундаторів були П. Бергер та Т. Лукман. Під соціалізацією слід розуміти процес входження індивіда в соціум. Оскільки це входження відбувається через спільноти, воно віддзеркалює відносини індивіда з суспільством в цілому та окремими соціальними групами. Студентам під час відповіді слід зупинитися на характеристиці змісту поняття «соціалізація», зокрема, сприйняття та виконання норм, які регулюють життєдіяльність спільноти.

3. Поняття особистості має сенс лише в системі суспільних відносин, лише там, де можна говорити про соціальну роль і сукупність ролей. При цьому, однак, воно припускає не своєрідність і різноманіття останніх, а насамперед специфічне розуміння індивідом своєї ролі, внутрішнє відношення до неї, вільне і зацікавлене (чи навпаки – змушене і формальне) її виконання. Щоби розкрити по-

няття «соціальний тип», за основу варто скористатися іншим поняттям, започаткованим М. Вебером, – «ідеальний тип», під яким учений розумів специфічну мислену, уявну модель, конструкцію для пізнання суспільних явищ.

4. Сучасні зміни в світі, викликані низкою соціокультурних та політикоекономічних обставин. Зокрема, вони викликані переходом людства до нового типу цивілізації, яка в науковій літературі отримала назву «інформаційне суспільство». Сучасна наукова картина світу свідчить про кризу раціоналістичного світогляду, який орієнтував людину на постійне перетворення світу в своїх інтересах за законами розуму. Сьогодні значення набуває інший світоглядний підхід: людина повинна організовувати своє індивідуальне буття за законами універсального світопорядку. Суть цього феномена полягає в тому, що наукове знання набуває статусу духовного пошуку, з частково вузькопрофесійного діяльності перетворюється на смислову і життєву орієнтацію. Саме на даному аспекті необхідно зупинитися студентам при відповіді.

Питання для самостійного опрацювання

1. Розробка понять «соціальна структура» та «маргінальність» у соціології. Різновиди соціальних структур, загальна характеристика.
2. Загальна характеристика соціальної структури сучасного українського суспільства, його поляризація.
3. Поняття людина, особистість, індивідуальність у соціології, характеристика.
4. Основні механізми соціальної взаємодії особистості та суспільства: визначення, класифікація, характеристика.
5. Система соціальної життєдіяльності особистості. Поняття потреб у соціології, сутність, класифікація.
6. Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група, її функції. Основні версії класифікації сім'ї у соціології.
7. Соціальний портрет сучасної української сім'ї. Поняття життєвого циклу сім'ї.
8. Роль культури в життєдіяльності особистості та суспільства.
9. Освіта як соціальний інститут. Система освіти, її характеристика.
10. Соціальні функції та цілі освіти. Вплив вчителя на соціальне життя.

Теми рефератів:

1. Проблема ідентифікації особистості в соціології.
2. Референтна група та її місце у житті сучасної моделі.
3. Соціальні адаптація та її об'єктивні і суб'єктивні виміри.
4. Рольові теорії особистості.
5. Історичні типи суспільства: традиційне, індустріальне, модерне суспільство.
6. Глобальні проблеми сучасного суспільного розвитку: визначення, класифікація, характеристика.
7. Цивілізаційна парадигма у сучасній глобалістиці.
8. Порівняльний аналіз світових цивілізацій.
9. Глобалізація та зміни у соціальній структурі українського суспільства.
10. Основні методологічні підходи до вирішення проблем сутності та перспектив розвитку соціальної стратифікації.
11. Особливості формування соціальної структури суспільства в умовах глобалізації.
12. Зміни у соціальній структурі українського суспільства у посттоталітарний період.
13. Молодь як елемент соціальної структури суспільства.
14. Особистість як предмет дослідження у соціології. Поняття соціальний статус та соціальна роль особистості.
15. Система соціальної життєдіяльності особистості: визначення, характеристика.

Тестові завдання

1. Уявлення про суспільство як живий організм, що динамічно розвивається, притаманна:

- а) М. Веберу;
- б) Г. Тарду;
- в) Г. Спенсеру.

2. Т. Парсонс визначав суспільство як:

- а) систему взаємодій людей, що є продуктом соціальних, орієнтованих на людей, дій;
- б) надіндивідуальну всеосяжну духовну реальність, засновану на системі колективних уявлень і цінностей;
- в) систему соціальних дій і відносин між людьми, що пов'язують індивідів на основі єдиних норм і цінностей.

3. Багатоманітність соціальних зв'язків, відносин, всі соціальні інститути і спільноти забезпечують всеосяжний,

різносторонній характер суспільства. Про яку основну ознаку суспільства йдеться?

- а) універсальність;
- б) автономність;
- в) інтегративність;
- г) територія.

4. За цим критерієм всі існуючі суспільства поділяють на традиційні, індустріальні та постіндустріальні. Про який критерій класифікації суспільств йдеться?

- а) наявність писемності;
- б) чисельність рівнів управління;
- в) ступінь соціальної диференціації;
- г) спосіб здобування засобів до існування.

5. Наявність численних субкультур, які дотримуються різноманітних норм та цінностей, є суттєвою ознакою:

- а) доіндустріального суспільства;
- б) індустріального суспільства.

6. В якому із зазначених суспільств поєднуються як головні їхні ознаки сфера послуг, знання як мета діяльності, університет як соціальна організація?

- а) протосуспільство;
- б) індустріальне суспільство
- в) традиційне суспільство;
- г) постіндустріальне суспільство.

7. Це поняття позначає зміни, що відбуваються впродовж деякого часу у соціальних спільнотах, групах, інститутах, організаціях та суспільствах, в їх взаєминах одне з одним, а також з індивідами. Про яке поняття йдеться?

- а) соціальний розвиток;
- б) соціальний прогрес;
- в) соціальний процес;
- г) соціальна трансформація.

8. Становище індивіда в малій соціальній групі слугує виразом його:

- а) особистого статусу;
- б) соціального статусу.

9. Категорія «соціальна стратифікація» відображає:

- а) ієрархічно організовану систему соціальної нерівності;

- б) процес переміщення соціальних груп чи окремих індивідів з однієї страти в іншу;
- в) набір соціальних статусів особистості.

10. Особистість людини у соціології інтерпретують як:

- а) окремого представника роду людського;
- б) особливі і специфічні якості певної людини;
- в) цілісну сукупність соціальних властивостей людини, яка носить динамічний характер.

11. Цим терміном позначається те особливе і специфічне, що вирізняє одну людину з-поміж інших, включно з її природними, соціальними, фізіологічними і психічними, успадкованими і набутими якостями:

- а) індивід;
- б) людина;
- в) особистість;
- г) індивідуальність.

12. Соціологія при вивченні особистості акцентує увагу на:

- а) індивідуальних відмінностях людей;
- б) регуляції і саморегуляції соціальної поведінки;
- в) здатності людини пізнавати і змінювати себе та оточення.

13. Прагнення особистості належати до певної групи чи колективу слугує виразом її потреб:

- а) престижних;
- б) соціальних;
- в) духовних.

14. Базовими потребами особистості є:

- а) духовні;
- б) екзистенціальні;
- в) соціальні.

15. Під соціальним типом особистості розуміють:

- а) сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної;
- б) сукупність взаємопов'язаних елементів, зумовлених особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми;
- в) схильність особи до певного сприйняття умов діяльності та певної поведінки у них.

Література

Основна:

1. Артеменко С. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях [Електронний ресурс] : навч. посіб. / С. Б. Артеменко, А. Б. Фляшнікова ; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014.
2. Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С. 16-31.
3. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Львів: ЛьвДУВС, 2019. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1.pdf>
4. Козирев М. П. Соціологія: підручник. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с.
5. Козирев М. П. Соціологія: Навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 440 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/436/1/Козирев%20соціологія%202013.pdf>
6. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей. Укл. : Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2019 р. 61 с. URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>
7. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiolohiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>
8. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко. Київ : ДУТ, 2019. 235 с.
9. Соціологія : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2003. С. 9-29.
10. Соціологія. Курс лекцій / За ред. І. С. Старовойтова. Тернопіль, 1999. С. 4-13.
11. Соціологія. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів України / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 8-28.
12. Соціологія: навчальний посібник / О. Б. Петінова. Одеса : Видавництво «Магістр», 2019. 260 с. http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

12. Соціологія : Терміни, поняття, персоналії : Навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 129, 159, 294, 357.

13. Черниш Н. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

Додаткова:

1. Власова О. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості // Соціальна психологія. 2005. № 2 (10). С. 55-64.

2. Москаленко В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості // Соціальна психологія. 2005. № 3(11). С. 20-23.

3. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості // Політичний менеджмент. 2003. № 2. С. 50-57.

4. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Н. Скотна. Львів : Українські технології, 2005. 384 с.

5. Бевзенко Л. Життєвий успіх, цінності, стилі життя // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2007. № 4. С. 132-151.

6. Кон В., Хмелько В., Паніотто В., Гунг Го-Фунг. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних змін: аналіз України в період трансформацій // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2005. № 3. С. 24-64.

7. Makeєв С., Оксамитна С. Концепція інституціонально відтворюваних соціальних нерівностей // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2011. № 4. С. 32-49.

8. Матусевич В. Неконсистентний і маргінальний – два визначення одного статусу // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2009. № 2. С. 104-112.

9. Мірчук І. Л. Проблеми особистості у філософсько-релігійній спадщині Гавриїла Костельника // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». Випуск тридцятий / Ред. кол. Н. Скотна (гол. редактор), О. Ткаченко (редактор розділу) та ін. / І. Мірчук. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ, 2014. С. 100-111.

10. Пилипенко В. Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2006. № 1. С. 153-165.

11. Патракова А. Структурні складові відчуття місця в соціальній ієрархії // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2008. № 3. С. 119-135.

12. Циба В. Параметри особистості // Соціальна психологія. 2005. № 3(11). С. 3-8.

13. Циба В. Системна теорія особистості: регулятивно-детерміністська парадигма // Соціальна психологія. 2005. № 6(14). С. 18-31.

14. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2007. № 2. С. 164-175.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3.

Тема: Соціальний конфлікт: поняття, класифікація, стадії (2 год.)

Мета: розкрити причини соціальних конфліктів . Висвітлити підходи до класифікація соціальних конфліктів. Проаналізувати механізм соціального конфлікту та його стадії.

План

1. Поняття та причини соціальних конфліктів.
2. Класифікація соціальних конфліктів.
3. Механізм соціального конфлікту та його стадії.
4. Способи регулювання соціальних конфліктів.

Ключові поняття: конфлікт, соціальні конфлікти, рольові конфлікти, соціологія конфлікту, суб`єкти конфлікту, предмет конфлікту, об`єкт конфлікту, конфліктна взаємодія, наслідки конфлікту, причини конфлікту, ескалація конфлікту, фрустрація, управління конфліктом.

1. За багатьох визначень поняття «конфлікт» найоптимальнішим є таке: «конфлікт» – суперечність між інтересами, що призводить до зіткнення між людьми, групами людей, організаціями, державами тощо. Соціальна природа конфліктів обумовлена нерівністю людей, їх різними можливостями: матеріальними, майновими, економічними (Н. Макіавеллі, французький матеріаліст XVII ст., марксизм); претензіями на владу (М. Грушевський, Ф. Ніцше, Д. Донцов); різницею в «пасіонарних зарядах» (А. Гумільов); розбіжністю таких пріоритетів, як традиції, вірування, морально-правові норми (Е. Тейлор, Дж. Фрезер, Б. Девідсон та ін.). Студентам під час відповіді на перше питання слід розкрити причини соціальних конфліктів.

2. Існують різноманітні класифікації соціальних конфліктів: за формами прояву; за принципом доцільності-недоцільності; за принципом динаміки; за складом конфліктуючих сторін; за масштабом; за гостротою вияву; за особливостями протікання.

При відповіді слід охарактеризувати сутнісні основи зазначених форм класифікації.

3. У визначенні механізму соціального конфлікту та його стадійного розвитку в соціологічній – науці існує два підходи: статистичний і динамічний. З точки зору статистичного підходу механізм соціального конфлікту охоплює такі елементи, як конфліктна ситуація, учасники конфлікту, об'єкт конфлікту. З точки зору динамічного підходу механізм соціального конфлікту проходить зазвичай наступні стадії протікання конфлікту: прихована стадія; стадія формування конфлікту; стадія інциденту; стадія активних дій; стадія завершення конфлікту. При відповіді на питання студентам необхідно охарактеризувати механізми і стадії соціального конфлікту.

4. При аналізі четвертого питання, рекомендовано розпочати з того, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати; необхідно проаналізувати умови розв'язання конфлікту; пояснити, що включає в себе поняття «управління конфліктами» та охарактеризувати основні методи розв'язання конфліктів (метод уникнення конфлікту, метод переговорів, метод використання посередництва, метод третейського розгляду). Окремо проаналізувати стратегії виходу із конфлікту (компроміс, співробітництво, домінування, пристосування), навести приклади

Питання для самостійного опрацювання

1. Поняття соціологія праці, її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці: загальна характеристика.
2. Соціально-трудова відносина, їх класифікація та характеристика. Соціальні процеси у сфері праці.
3. Методологічні засади визначення праці як виду соціальної дії. Критерії та сутність праці.
4. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.
5. Поняття етногенезу, визначення його основних типів. Структура нації. Характеристика соціально-етнічних процесів в сучасній Україні.

6. Поняття націоналізму у соціології та його різновиди, характеристика.
7. Етнічні групи, їх основні ознаки, умови формування та розвитку.
8. Український народ та етнічні групи в його структурі.
9. Поняття життєдіяльності.
10. Основні сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів.

Теми рефератів:

1. Соціокультурний конфлікт: суть і основні ознаки, джерела і причини.
2. Роль керівника в управлінні конфліктами.
3. Стратегія розв'язання конфліктами.
4. Процес управління конфліктами.
5. Конфлікти в студентському середовищі.
6. Конфліктні ситуації в процесі педагогічної взаємодії.
7. Специфіка педагогічних конфліктів у вищих навчальних закладах.
8. Насильство і конфлікти, їх взаємозв'язок.
9. Основні способи врегулювання і вирішення соціальних криз і конфліктів.
10. Поняття переговорів. Елементи переговорів.
11. Конфлікти в духовній сфері суспільства.
12. Гендерні та сімейні конфлікти.

Тестові завдання

1. Процес формування соціальних якостей, завдяки яким людина може успішно функціонувати у межах різних типів соціальних зв'язків, спільнот, груп та інститутів виступає як:

- а) соціальна адаптація;
- б) соціальна аномія;
- в) соціалізація;
- г) соціальна комунікація.

2. Агенти соціалізації – це:

- а) установи, які впливають на процес соціалізації, спрямовують його;
- б) конкретні люди, які навчають людину засвоювати соціальні ролі.

**3. Процес часткової або цілковитої втрати особистістю за-
своєних норм і цінностей називається:**

- а) соціалізацією;
- б) ресоціалізацією;
- в) десоціалізацією.

**4. Як називається механізм соціалізації особистості, який по-
лягає в пристосуванні до суспільного середовища?**

- а) соціальна адаптація;
- б) інтеріоризація.

5. Культура – це те, що в житті людини:

- а) передається біологічно;
- б) властиво тваринам і людському суспільству;
- в) притаманно людському суспільству.

**6. Культура, яка апелює до всіх і поширює цінності, доступні
більшості людей, виступає як:**

- а) народна;
- б) масова;
- в) професійна.

7. Субкультурою вважають:

- а) культуру, сформовану в тій чи іншій соціальній групі;
- б) сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації,
що вироблена членами певної соціальної групи на протипагу
загальноприйнятими нормам і цінностям;
- в) культуру, яку поділяють більшість членів того чи іншого сус-
пільства.

8. Девіантна культура – це різновид:

- а) суперкультури;
- б) субкультури;
- в) контркультури.

9. Соціальний конфлікт – це:

- а) збройне зіткнення;
- б) відсутність взаємопорозуміння;
- в) протистояння різних політичних сил;
- г) сутичка інтересів різних соціальних груп.

**10. До позитивних функцій конфліктів більшість соціологів
відносить:**

- а) соціально-діагностичну;
- б) соціального розвитку;

- в) надлишкововитратну;
- г) дестабілізуючу.

11. Конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів розв'язання існуючих проблем. Про яку з функцій конфліктів йдеться?

- а) інтегральну;
- б) комунікативну;
- в) дестабілізуючу.

12. Стадія, на якій конфліктуючі сторони оцінюють свої ресурси, перш ніж зважитися на агресивні дії, чи відступати – це стадія:

- а) зародження конфлікту;
- б) передконфліктна стадія;
- в) розвитку конфлікту.

13. Матеріальна, соціальна, політична або духовна цінність, з приводу якої виникає протиборство сторін, які прагнуть оволодіти або користуватися нею. Це:

- а) предмет конфлікту;
- б) об'єкт конфлікту;
- в) умова конфлікту;
- г) конфліктна цінність.

14. Конструктивне розв'язання проблеми конфлікту на основі взаємного кори-гування його суб'єктами своїх цілей, позицій, узгодження інтересів. Це стратегія:

- а) домінування;
- б) співробітництва;
- в) пристосування;
- г) компромісу.

15. Вимушена або добровільна відмова від боротьби однієї з конфліктуючих сторін за умов усвідомлення своєї неправоти, необхідності збереження добрих стосунків з опонентом або сильної залежності від нього, незначущості проблеми, з приводу якої виник конфлікт, загроза великих збитків у разі подальшого відстоювання своєї позиції. Це стратегія:

- а) домінування;
- б) співробітництва;
- в) пристосування;
- г) компромісу.

Література

Основна:

1. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс; пер. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. пер. О. Іващенко. Київ: «Основи», 1999. 726 с.
2. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 172 с.
3. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с
4. Денисенко І. Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації // Український соціум. 2013. №3 (46). С. 32-43.
5. Козирев М. П. Соціологія: підручник. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с.
6. Лефтеров В. О., Ігнат'єва І. І., Цуркан О. В. Соціологія конфлікту : навчально-методичний посібник (для студентів факультету психології, політології та соціології НУ «ОЮА»). Одеса : Фенікс, 2019. 34 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14472>
7. Луцишин Г. І. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посіб. [для студентів, аспірантів і викл. вищ. навч. закл. освіти України]. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2015. 200 с.
8. Петрінко В. С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/31879>.
9. Перегуда Є. В. Соціологія: навч. посіб. Київ: КНУБА, 2012. 140 с.
10. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В. І. Докаша. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.
11. Цюрупа М. В. Основи конфліктології та теорії переговорів: навч. посіб. Київ : Кондор, 2015. 172 с.
12. Яремчук С. С. Сучасні теорії в конфліктології: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2008. 72 с.

Додаткова:

1. Бандурка А. С. Строката ковдра мультикультуралізму : Монографія. Харків: Золота миля, 2013. 197 с.
2. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження: нав. посібник. 2-е вид., виправ. і доп. Київ: Основи, 2004.
3. Ставицька О. В. Трудові конфлікти: загально-теоретичний аналіз. Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. 2007. № 2. С. 38-42.

4. Мацієвський Ю. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів. Людина і політика. 2004. № 3. С. 115-129.

5. Крутінь Г. І., Чубур Н. В. Соціологія конфлікту: практикум. Київ : КНЕУ, 2007. 152 с.

6. Кучеренко І. М. Етичний компонент політичних конфліктів у сучасному українському суспільстві // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї: Зб. наук. пр. Київ –Миколаїв, 2005. Вип. 7. С. 368-372.

7. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / За наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.

8. Волошина О. В. Міжособистісний конфлікт та шляхи його подолання // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. Київ : 2002, Т. 4. Ч. 3. С. 38-40.

9. Перепельчук Т. В. Соціологія праці : Навчальний посібник. Одеса: ОНЕУ, ротاپронт, 2011. 234 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2259/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.pdf>

10. Нечитайло І. С. Сучасна соціологія освіти: від соціологічної теорії до освітньої практики: підручник для студентів ЗВО. Київ : Ліра-К, 2020. 296 с.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1.

Тема: Основи Конституційного законодавства (2 год.)

Мета: розкрити сутність правових норм, перш за все принципів і норм конституції, які закріплюють основи політичної та економічної організації суспільства, форму держави, порядок і принципи формування та компетенцію органів державної влади, основи правового статусу людини і громадянина.

План

1. Поняття, сутність та класифікація конституцій.
2. Значення Конституції для розвитку суспільства і держави.
3. Конституційні основи Української держави та принцип розподілу державної влади.
4. Державні символи.

Ключові поняття: конституція, верховенство права, правова держава, суверенність, демократизм, державні символи.

1. Термін «**конституція**» походить від латинського слова, що означає «устрій» або «встановлення». Вперше це визначення застосовували ще в античні часи в стародавньому Римі, під ним розумілись окремі акти імператорської влади. Застосування терміну «конституція» в сучасному його розумінні пов'язане з епохою буржуазних революцій XVIII ст. **Писана конституція** – це єдиний нормативний акт, прийнятий у встановленому порядку, що має чітку внутрішню структуру (розділи, глави, статті тощо) і офіційно проголошений основним законом. **Неписана конституція** – сукупність різних законів, звичаїв, що мають самостійне значення, прийняті в різний час і в різному порядку. В наш час такі конституції збереглись у Великобританії, Новій Зеландії, Ізраїлі.

2. **Суверенність** (від франц. «незалежність») держави означає, що її влада є верховною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами.

3. **Демократизм** в Україні передбачає створення сприятливих умов для широкої та реальної участі своїх громадян в управлінні справами держави і суспільства, забезпечення багатоманітності економічного, політичного, культурного життя тощо.

4. **Державні символи** – це сукупність конституційно закріплених знакових, образних чи музичних виразів, що юридично уособлюють державу. Вони створюються, опираючись на історичне минуле народу, його національні традиції. В якості таких державних символів виступають Державний Герб, Гімн, Прапор, а в деяких державах – Державне Гасло.

Питання для самостійного опрацювання

1. Які основні ознаки та юридичні властивості Конституції України?
2. Які повноваження має Президент України?
3. На який строк обираються судді Конституційного суду України?
4. Яку структуру має Конституція України?
5. Який порядок унесення змін до Конституції України?
6. Які державні символи має Україна?
7. Яка виборча система діє в Україні?

Теми рефератів:

1. Конституція України – Основний Закон держави і суспільства.
2. Конституційний лад України, його принципи.
3. Інститут громадянства України.
4. Принципи громадянства України.
5. Набуття, прийняття, припинення, втрата громадянства України.
6. Виборче право і виборча система України.
7. Органи державної влади в Україні.

Тестові завдання

1. Конституція України складається із:

- а) 14 розділів;
- б) 15 розділів;
- в) 16 розділів;
- г) 17 розділів.

2. 24 серпня 1991 року було прийнято:

- а) Декларацію про державний суверенітет України;
- б) Акт проголошення незалежності України;
- в) Конституцію України;
- г) Європейську конвенцію з прав людини.

3. Яка функція не належить до функцій Конституції України:

- а) унітарна функція;

- б) установча функція;
- в) охоронна функція;
- г) стабілізуюча функція.

4. Україна за формою правління:

- а) президентська;
- б) парламентська;
- в) президентсько-парламентська;
- г) парламентсько-президентська.

5. Територія України складається:

- а) із 22 областей;
- б) із 23 областей;
- в) із 24 областей;
- г) із 25 областей.

6. До державних символів України не належить:

- а) Державний Прапор України;
- б) гетьманська булава;
- в) великий Державний Герб України;
- г) Державний Гімн України.

7. Джерело державної влади в Україні:

- а) Верховна Рада України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Президент України;
- г) народ України.

8. Ким затверджується великий Державний Герб України:

- а) всеукраїнський референдум;
- б) Президент України;
- в) Верховна Рада України;
- г) усіма зазначеними вище.

9. Конституцією України визначено, що не існує таких груп основних прав:

- а) громадянські права;
- б) політичні права;
- в) юридичні права;
- г) культурні права.

10. Скільки статей включає в себе Конституція України:

- а) 106;
- б) 116;
- в) 166;
- г) 161.

Література

Основна:

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.

2. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. К. І. Чижмарь, О. В. Лавриновича. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 290 с.

3. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамовський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський, А. Л. Глушковецький, А. В. Семенюк-Прибатень. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.

4. Загальна теорія держави і права: стереотипне видання / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

5. Правознавство: Підручник. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. 505 с.

6. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

7. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ : Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2011. 336 с.

8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків : «Консум». 2006. 644 с.

9. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

10. Співак М. В. Державна політика здоров'язбереження: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 536 с.

11. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посібн. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.

12. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посібн. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 544 с.

Законодавчі та нормативно-правові акти:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.

2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.

3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.

4. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. 1996. №30. Ст. 141.

6. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // ВВР. 2005. № 2. Ст. 44.

7. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 р. // Голос України від 01.03.2014. № 39. (Спецвипуск)

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2.

Тема: Основні поняття теорії права (2 год.)

Мета: розкрити основні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави та права, їхню сутність, призначення і функціонування в суспільстві, а також особливості політичної та правової свідомості та правового регулювання.

План

1. Поняття права, його ознаки, функції, принципи.
2. Система права.
3. Форми (джерела) права.
4. Закони і підзаконні акти та їх систематизація.

Ключові поняття: закон, право, нормативно-правовий акт, форми (джерела) права, нормативно-правовий договір, правовий прецедент, правовий звичай, система права, галузь права, інститут права, підгалузь права, принципи права, ознаки права.

1. **Право** – це свобода та обґрунтованість поведінки людей відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права. **Юридичне об'єктивне право** – це система правил поведінки (норм), що встановлені і охороняються державою, є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів права і виражають юридичні права, обов'язки та направлені на регулювання суспільних відносин. **Юридичне суб'єктивне право** – це певні можливості, межі поведін-

ки, міра свободи, що належать суб'єктові, який сам вирішує користуватися ними чи ні.

2. **Система права** – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація і культура права певної держави, яка виражає єдність і узгодженість юридичних норм та поділ їх на галузі і інститути відповідно до особливостей суспільних відносин.

3. **Форми (джерела) права** – це зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, які офіційно встановлені (санкціоновані) державою.

4. **Закон** – це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, приймається в особливому порядку і має найвищу юридичну силу.

Питання для самостійного опрацювання

1. Назвіть причини й закономірності виникнення права?
2. Назвіть та охарактеризуйте основні елементи правової системи та системи права.
3. У чому полягає цінність права?
4. Яке місце посідають норми права в системі соціальних норм?
5. Назвіть ознаки норм права.
6. Які способи (форми) викладу норм права в статтях нормативно-правового акту існують?
7. Які види юридичної відповідальності вам відомі?

Теми рефератів:

1. Поняття і ознаки права.
2. Функції права.
3. Джерела (форми) права: поняття і види.
4. Систематизація нормативно-правових актів, її мета і види.
5. Загальна характеристика галузей права України.
6. Поняття, ознаки і види норм права.
7. Структура норми права.
8. Тлумачення норм права.
9. Механізм правового регулювання.
10. Правові відносини: поняття, ознаки, види.
11. Правопорушення, їх види, склад, ознаки.
12. Юридична відповідальність, її характеристика.

Тестові завдання

1. Яка з перерахованих ознак не свідчить про появу держави:

- а) уведення податків та різноманітних зборів;
- б) розподіл членів суспільства за територіально-адміністративними ознаками;
- в) поступове зосередження приватної власності в руках однієї соціальної групи;
- г) зародження права.

2. Хто із учених античності першим побудував піраміду державної влади:

- а) Птахотеп;
- б) Конфуцій;
- в) Платон;
- г) Лао Цзи.

3. Представник природно-правової теорії виникнення держави та права:

- а) Платон;
- б) Г. Гроцій;
- в) Г. Тард;
- г) Є. Дюрінг.

4. Представник психологічної теорії виникнення держави та права:

- а) Аристотель;
- б) Б. Спіноза;
- в) Л. Петражицький;
- г) Л. Гумільов.

5. Спосіб організації державної влади, що включає в себе порядок утворення державних органів і розподіл компетенції між ними, – це:

- а) форма державного режиму;
- б) форма політичного устрою;
- в) форма державного устрою;
- г) форма правління.

6. Що не є формою державного устрою:

- а) федерація;
- б) республіка;
- в) конфедерація;
- г) унітарна держава.

7. Система всіх органів держави, які виконують її завдання та функції, – це:

- а) установи держави;
- б) апарат держави;
- в) механізм держави;
- г) підприємства держави.

8. Що не є органом або гілкою державної влади:

- а) законодавча влада;
- б) виконавча влада;
- в) виправна влада;
- г) судова влада.

9. Що не є складником структури правової норми:

- а) прецедент;
- б) гіпотеза;
- в) диспозиція;
- г) санкція.

10. Що не є видом форми (джерела) права:

- а) правовий звичай;
- б) юридичний прецедент;
- в) юридичний обов'язок;
- г) нормативний акт.

Література

Основна:

1. Власенко Д. Й. Історія держави і права: курс лекцій. Зразки тестових завдань. Одеса : Астропринт, 2006. 204 с.

2. Загальна теорія держави і права / За ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

3. Зозуля Є. В., Туренко О. С., Іванов І. В. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Херсон : «Олді-Плюс», 2018. 308 с.

4. Загальна теорія держави і права: стереотипне видання / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

5. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамовський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський, А. Л. Глушко-велький, А. В. Семенюк-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.

6. Правознавство : підручник / В. В. Соловйова, О. О. Сердюк, О. А. Кирпичов, А. І. Сирота, О. Є. Картамишева, К. М. Пилипенко, Т. О. Мізіна, Ю. М. Фролов, В. К. Антошкіна, О. М. Олійник. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 505 с.

7. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

8. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.

9. Скаун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : Підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

10. Співак М. В. Державна політика здоров'язбереження: світовий досвід і Україна : монографія. Київ: інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 536 с.

11. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.

12. Трофанчук Г. І. Історія держави та права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 568 с.

Законодавчі та нормативно-правові акти:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.

2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.

3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.

4. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. 1996. №30. Ст. 141.

6. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // ВВР. 2005. № 2. Ст. 44.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3.

Тема: Основи сімейного законодавства (2 год.)

Мета: розкрити суть правових норм, спрямованих на врегулювання особистих немайнових та майнових відносин між: подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, опікунами, піклувальниками та підопічними, патронатними вихователями та їх вихованцями та інших сімейних відносин між членами сім'ї та родичами.

План

1. Поняття, джерела і принципи сімейного права.
2. Умови та порядок укладання шлюбу.
3. Підстави і процедура припинення шлюбу.
4. Права і обов'язки батьків і дітей.

Ключові поняття: сімейне право, Сімейний кодекс України, шлюб, умови для укладання шлюбу, припинення шлюбу, права та обов'язки, патронат, аліменти, утримання.

1. **Сімейне право** – це сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові і похідні від них майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї і т. д.

2. **Шлюб** – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (далі – РАЦС).

3. **Припинення шлюбу** – це юридичний факт, у разі якого припиняється особисті та майнові правовідносини подружжя.

4. **Мати, батько мають рівні права та обов'язки** щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою.

Питання для самостійного опрацювання

1. Шлюб і умови його укладання.
2. Державна реєстрація шлюбу.
3. Припинення шлюбу.
4. Шлюбний договір.
5. Особисті немайнові права і обов'язки батьків.
6. Майнові права і обов'язки батьків та дітей.

Теми рефератів:

1. Сімейне право як самостійна галузь права чи підгалузь цивільного права.
2. Історія формування сімейного законодавства України.
3. Звичай як джерело сімейного права.

4. Поняття сім'ї у законодавстві України.
5. Новели Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року.

Тестові завдання

1. Сімейний кодекс України набрав чинності:

- а) 1 січня 2001 року;
- б) 1 вересня 2001 року;
- в) 1 січня 2004 року;
- г) 1 вересня 2004 року.

2. Шлюб ґрунтується на:

- а) вільній згоді батьків подружжя;
- б) вільній згоді чоловіка та жінки;
- в) основі укладення шлюбного контракту;
- г) законодавчо не визначено.

3. У якому випадку шлюб породжує права та обов'язки подружжя щодо Сімейного кодексу України:

- а) якщо його зареєстровано у церкві;
- б) якщо чоловік і жінка проживають разом без шлюбу більше семи років;
- в) якщо зареєстрований в органах реєстрації актів цивільного стану;
- г) усі вищезазначені варіанти.

4. Зарученими вважаються особи:

- а) які подали заяву про реєстрацію шлюбу;
- б) батьки яких домовилися про процедуру реєстрації шлюбу;
- в) що уклали шлюбний контракт;
- г) котрі зареєстрували шлюб у церкві.

5. Коли проводиться реєстрація шлюбу після подання заяви:

- а) за два тижні після цього;
- б) за один місяць після подання;
- в) за два місяці;
- г) за один місяць і два тижні після цього.

6. Особи, які вступають у шлюбні відносини, мають право:

- а) вирішувати питання про місце проживання;
- б) бути взаємообізнаними про стан здоров'я одне одного;
- в) вибору занять, професії;
- г) усі вищезазначені варіанти.

7. В якому віці чоловіки мають право одружуватися:

- а) у 16 років;
- б) у 17 років;

в) у 18 років;

г) у 19 років.

8. В якому віці жінки мають право виходити заміж:

а) у 16 років;

б) у 17 років;

в) у 18 років;

г) у 19 років.

9. Яке прізвище отримує подружжя після реєстрації шлюбу:

а) жінка - прізвище чоловіка;

б) чоловік - прізвище жінки;

в) залишаються зі своїми прізвищами;

г) можливий будь-який із зазначених варіантів.

10. Орган реєстрації актів цивільного стану припиняє дію шлюбу за заявою одного із подружжя, якщо інший:

а) відсутній або у відрядженні;

б) визнаний недієздатним;

в) перебуває в декретній відпустці;

г) визнаний непрацездатним.

Література

Основна:

1. Анопій І. В. Сімейне право України. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 360 с.

2. Дзера О. В. Сімейне право України: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 520 с.

3. Загальна теорія держави і права / За ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

4. Совгира О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посібн. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.

5. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.

6. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. К.І. Чижмарь, О.В. Лавриновича. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 290 с.

7. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамовський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський, А. Л. Глушко-вельський, А. В. Семенюк-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.

8. Загальна теорія держави і права: стереотипне видання / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 400 с.

9. Правознавство: Підручник. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. 505 с.

10. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 384 с.

11. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2011. 336 с.

12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. Харків: «Консум». 2006. 644 с.

13. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

14. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посібн. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.

15. Трудове право України: підручник / За заг. ред. М. І. Іншина, В. Л. Костюка, В. П. Мельника. Київ: Центр учбової літератури, 2016. С. 259-260.

16. Харитонов Є. О. Цивільне та сімейне право: Навчальний посібник. Київ: «Фенікс», 2018. 598 с.

17. Чеховська І. В., Самілик Л. О. Сімейне право: практикум. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. 132 с.

Законодавчі та нормативно-правові акти:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.

2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.

3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.

4. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. 1996. №30. Ст. 141.

6. Сімейний кодекс від 10 січня 2002 р. // Голос України від 26.02.2002. № 38.

7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435 // ВВР України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 5.

Тема: Основи трудового законодавства (2 год.)

Мета: вивчення основних принципів та інститутів трудового права, напрямів правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними відносин, набуття навичок роботи з нормативними актами.

План

1. Визначення трудового права і його джерела.
2. Поняття трудового договору та правовідносин у сфері праці.
3. Робочий час і час відпочинку.
4. Трудова дисципліна, обов'язки працівника та види дисциплінарних стягнень.

Ключові поняття: трудове право, права та обов'язки, профспілка, комісія по трудовим спорам, матеріальна відповідальність, трудовий договір, робочим часом, трудова дисципліна, дисциплінарні стягнення, догана, звільнення.

1. **Трудове право** – це галузь права, що об'єднує норми, які регулюють суспільні відносини у сфері праці.

2. **Трудовий договір** – це угода між працівником і власником (або уповноваженим органом) підприємства, установи, організації, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням правил внутрішнього трудового розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати зарплату і забезпечувати належні умови праці.

3. **Робочим часом** вважається час, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки згідно є діючим законодавством про працю, правилами внутрішнього трудового розпорядку і колективним трудовим договором.

4. **Трудова дисципліна** на підприємствах в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохочення за сумлінну працю.

Питання для самостійного опрацювання

1. У чому полягають особливості джерел трудового права?
2. Охарактеризуйте умови, що складають зміст колективного договору.
3. Що являє собою зміст трудового договору?

4. Назвіть методи забезпечення трудової дисципліни.
5. Визначте сторони колективних трудових спорів

Теми рефератів:

1. Поняття, предмет, методи трудового права.
2. Загальна характеристика трудового законодавства.
3. Поняття, сторони, зміст і види трудового договору.
4. Трудові правовідносини (суб'єкти, об'єкти, зміст).
5. Колективний договір.
6. Трудовий договір.
7. Робочий час і його види. Поняття і види часу відпочинку.
8. Оплата праці.
9. Порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.
10. Порядок розгляду колективних трудових спорів.

Тестові завдання

1. Вкажіть, у якому з випадків не застосовується норма трудового права:

- а) токарь працює на державному підприємстві;
- б) водій працює у приватному підприємстві;
- в) майстер із ремонту телевізорів працює самостійно за індивідуальною ліцензією;
- г) вчитель працює за контрактом у приватній школі.

2. Які функції трудового права вирізняють за напрямами правового впливу:

- а) економічні;
- б) соціальні;
- в) ідеологічні або виховні;
- г) всі перераховані функції.

3. Із кількох статей складається Кодекс законів про працю України:

- а) 265;
- б) 275;
- в) 285;
- г) 295.

4. Сторони колективного договору – це:

- а) трудовий колектив і власник;
- б) працівник і власник;
- в) уповноважений орган і власник;
- г) всі вищезазначені сторони.

5. Учасником трудових правовідносин може бути особа, котра досягла:

- а) 16 років;
- б) 17 років;
- в) 18 років;
- г) 20 років.

6. Трудовий договір може бути:

- а) безстроковим;
- б) на визначений строк;
- в) на час виконання певної роботи;
- г) всі вищезазначені види.

7. Строк випробування при прийнятті на роботу не може перевищувати для робітників:

- а) двох тижнів;
- б) одного місяця;
- в) трьох місяців;
- г) шести місяців.

8. Для якої категорії працівників не допускається встановлення випробування при прийнятті на роботу:

- а) працівника, який працював на такій же роботі;
- б) працівника, який обіймає посаду низькокваліфікованого працівника;
- в) звільненого в запас з лав Збройних Сил України;
- г) працівника, що поєднує працю з навчанням у вищому навчальному закладі.

9. Що повинна зробити адміністрація у разі переведення працівника на іншу постійну роботу:

- а) видати письмовий наказ;
- б) попередньо повідомити про це працівника, роз'яснивши необхідність;
- в) отримати попередню згоду працівника;
- г) усі вищезазначені дії.

10. До трудової книжки працівника не заносяться такі відомості:

- а) про працівника;
- б) про роботу;
- в) про нагородження і заохочення;
- г) про стягнення.

Література

Основна:

1. Болотіна Н. Б. Трудове право України: підручник. Київ : Вікар, 2006. С. 50–51.
2. Дмитренко Ю. П. Трудове право України: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 624 с.
3. Конституційне право України. Повний курс: навчальний посібник / О. В. Совгіря, Н. Г. Шукліна. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
4. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.
5. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. К. І. Чижмарь, О. В. Лавриновича. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 290 с.
6. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю. А. Хоптяр, В. І. Адамівський, О. Л. Баженов, А. А. Лубчинський, А. Л. Глушко-вельський, А. В. Семенюк-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.
7. Правознавство: Підручник. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. 505 с.
8. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2011. 336 с.
9. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: Навч. посібн. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
10. Татарчук І. В. Трудове право України: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 172 с.
11. Трудове право України: підручник / За заг. ред. М.І. Іншина, В. Л. Костюка, В. П. Мельника. Київ : Центр учбової літератури, 2016. С. 259-260.
12. Щербина В. І. Трудове право України: підручник / за ред. В. С. Венедіктова. Київ : Істина, 2008. С. 16-17.

Законодавчі та нормативно-правові акти:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. // Права людини: Міжнародні договори України. Київ, 1992.

3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // ВВР Української РСР. 1990. № 31. Ст. 429.

4. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // ВВР Української РСР. 1991. № 38. Ст. 502.

5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. 1996. №30. Ст. 141.

6. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // ВВР. 2005. № 2. Ст. 44.

7. Кодекс законів про працю України // Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки Кодекс України, Кодекс, Закон від 10.12.1971 №322-VIII.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

2.2. САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота є складовим і водночас творчим, індивідуальним та окремим видом навчальної і наукової роботи студента поряд із лекцією та семінарським заняттям. Її суттєвими ознаками є робота безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового контролю. Вона є внутрішньою основою зв'язку різних видів і форм занять, одним із основних методів засвоєння знань, охоплює всі форми і види діяльності навчального процесу, всю пізнавальну діяльність студентів.

Самостійна робота студента – це основний засіб засвоєння студентом навчального матеріалу у вільний від обов'язкових навчальних занять час. Її зміст визначається робочою програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

За великого навчального навантаження, дефіциту часу важливе значення для студента має раціональне планування самостійної роботи. План допомагає правильно розподілити, економно використувувати свій час.

Формами контролю самостійної роботи студента виступають колоквіуми, індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольна робота.

Про організацію самостійної роботи студенти мають дотримуватися таких вимог¹:

1. Систематичність і безперервність.
2. Послідовність у роботі.
3. Правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу.
4. Використання відповідних методів, способів і прийомів роботи.
5. Виконання всіх вимог викладача.

---

¹ На допомогу першокурснику: Довідник для студентів історичного факультету / Упоряд. В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович. За ред. С. А. Копилова. Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. С. 28.

Обов'язковим елементом самостійної роботи студента є занотування змісту прочитаного з книги чи журналу. Процес занотування активізує головні ідеї та положення, фіксує найважливіше у змісті, позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу. Залежно від мети та подальшого використання, від призначення студенти можуть використовувати такі форми занотування:

- **бібліографічна довідка** – у ній зазначають автора тексту, заголовки, видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок;
- **план** – коротка форма запису при читанні книги;
- **тези** – стислий виклад прочитаного тексту;
- **конспект** – послідовний виклад змісту книги, журналу, статті.
- **виписки** – дослівні цитати або довільні фрагменти, коли думка автора викладається словами студента з книжкового чи журнального тексту;
- **анотація** – короткий виклад основних положень джерела;
- **резюме** – короткий виклад тексту статті;
- **рецензія** – аналіз, оцінка, відгук.

ЗАПИТАННЯ, ЩО ВИНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА

1. Структура та функції соціології; визначення та характеристика.
2. Об'єктивні передумови виникнення соціології як самостійної наукової дисципліни: класифікація, характеристика.
3. О. Конт про предмет і методи соціології, її основне завдання.
4. Теорія соціальної дії М. Вебера. Поняття та критерії соціального. Характеристика різновидів соціальної дії.
5. Соціальний зв'язок: поняття, структура та типи.
6. Соціальний інститут, сутність, різновиди та функції. Поняття дисфункції.
7. Історичні типи суспільства: традиційне, індустріальне, модерне суспільство.
8. Розробка понять «соціальна структура» та «маргінальність» у соціології. Різновиди соціальних структур, загальна характеристика.

9. Загальна характеристика соціальної структури сучасного українського суспільства, його поляризація.
10. Поняття людина, особистість, індивідуальність у соціології, характеристика.
11. Основні механізми соціальної взаємодії особистості та суспільства: визначення, класифікація, характеристика.
12. Система соціальної життєдіяльності особистості. Поняття потреб у соціології, сутність, класифікація.
13. Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група, її функції. Основні версії класифікації сім'ї у соціології.
14. Соціальний портрет сучасної української сім'ї. Поняття життєвого циклу сім'ї.
15. Роль культури в життєдіяльності особистості та суспільства.
16. Освіта як соціальний інститут. Система освіти, її характеристика.
17. Соціальні функції та цілі освіти. Вплив вчителя на соціальне життя.
18. Поняття соціологія праці, її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці: загальна характеристика.
19. Соціально-трудова відносина, їх класифікація та характеристика. Соціальні процеси у сфері праці.
20. Методологічні засади визначення праці як виду соціальної дії. Критерії та сутність праці.
21. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.
22. Поняття етногенезу, визначення його основних типів. Структура нації. Характеристика соціально-етнічних процесів у сучасній Україні.
23. Поняття націоналізму у соціології та його різновиди, характеристика.
24. Етнічні групи, їх основні ознаки, умови формування та розвитку.
25. Український народ та етнічні групи в його структурі.
26. Поняття життєдіяльності.
27. Основні сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Дайте визначення юридично-об'єктивного та юридично-суб'єктивного права.
2. Визначте систему права.
3. Дайте визначення й характеристику ознак держави.
4. Які ви знаєте теорії походження держави?
5. Охарактеризуйте форми держави.
6. Що таке функції держави?
7. Визначіть основні форми реалізації норм права.
8. Дайте характеристику форм та джерел права.
9. Систематизація законодавства.
10. Назвіть види правопорушень.
11. Юридична відповідальність, її підстави та мета.
12. Дайте характеристику структури Конституції України 1996 р.
13. Яке призначення преамбули Конституції України?
14. Які ознаки Української держави закріплено в Конституції України?
15. У чому полягає принцип поділу державної влади?
16. Дайте характеристику державної символіки України.
17. Загальна характеристика прав, свобод обов'язків людини і громадянина.
18. Як класифікуються всі права та свободи людини і громадянина?
19. Розгляньте поняття та зміст громадянства України.
20. Які принципи та гарантії закріплює Конституція України?
21. Поняття трудового договору та правовідносин у сфері праці.
22. Розгляньте порядок прийняття на роботу та підстави звільнення.
23. Визначіть тривалість робочого часу і часу відпочинку.
24. Охарактеризуйте обов'язки працівника та види дисциплінарних стягнень.
25. Назвіть види матеріальної відповідальності.
26. У яких випадках шлюб може бути розірвано?
27. Назвіть основні права та обов'язки суб'єктів сімейного права.

2.3. ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Мета: самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з політичної теорії держави та навичок самостійної роботи.

Індивідуальна робота студента є формою навчального навантаження, спрямованого на виконання та розвиток його творчих можливостей шляхом індивідуального підходу. Індивідуальна робота здійснюється під керівництвом викладача в позааудиторний час за окремим графіком, складеним кафедрою і з урахуванням потреб і можливостей студента. Індивідуальна робота спрямована на поглиблене вивчення окремих навчальних дисциплін.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання – вид позааудиторної роботи студента навчально-дослідного та проектно-конструкторського характеру, що має практичне значення. Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток навичок самостійної роботи. ІНДЗ виконується на основі знань, умінь та навичок, одержаних під час лекційних та семінарських занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Оцінка за ІНДЗ виставляється на підсумковому занятті з дисципліни на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хвилин). Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом семестрової оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу¹.

При вивченні матеріалу курсу «Соціологія фізичної культури і спорту» обов'язковим є виконання реферату.

Реферат – короткий виклад змісту одного або кількох документів. Він є одним із видів самостійної роботи студента, що допомагає, опрацювавши відповідні джерела, наукову та методичну літературу, поглиблено вивчити проблеми курсу «Соціологія фізичної куль-

---

² На допомогу першокурснику: Довідник для студентів історичного факультету / Упоряд. В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович. За ред. С. А. Копилова. Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. С. 32.

тури і спорту». Підготовка реферату виробляє навички самостійного аналізу джерел та наукової літератури, систематизації матеріалу та його стислого викладу. Студент самостійно вибирає одну із запропонованих тем.

Розпочинати роботу над рефератом необхідно із складання бібліографії, яка має нараховувати не менше 5-ти найменувань літератури. На даному етапі важливим є два взаємопов'язані моменти: вміння «читати» і вести запис прочитаного. Щоб глибоко зрозуміти зміст книги, потрібно раціонально її читати.

Після опрацювання всієї доступної джерельної бази необхідно скласти план реферату, в якому має бути вступ, основна частина, висновки, список літератури та додатки (при наявності).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку досліджуваної проблеми; з'ясовується стан її висвітлення в літературі, формулюється мета та завдання роботи; виокремлюються методи дослідження.

В основній частині реферату наводяться основні теоретичні ідеї, що висвітлюють дану проблему, визначають сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядаються вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем. Розкривається зміст кожного питання в логічній послідовності з елементами самостійного аналізу сучасного стану процесу або явища.

У висновках мають бути власні узагальнення, ідеї, думки, оцінки, пропозиції. У кінці реферату подається список літератури та додатків. У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння праці.

Реферат повинен мати обсяг 12-15 сторінок комп'ютерного набору, 14 кегель (Times New Roman), інтервал 1,5, поля 2,5 – ліворуч, 1,5 – праворуч, 2,5 – верхні та не менше 2,0 – нижні поля. На сторінці має бути 30 рядків. На титульній сторінці реферату зазначається: назва навчального закладу, кафедра, тема, прізвище, ім'я, група, курс студента, що виконав реферат. Прізвище, ім'я, по батькові, вчене звання викладача, що перевірів реферат, місце і рік написання.

Оцінювання реферату здійснюється за такими критеріями:

- вміння ставити проблему;

- вміння обґрунтовувати її соціальне значення;
- розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності;
- повноту висвітлення літературних джерел, глибина їх аналізу;
- володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації;
- самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу;
- обґрунтування висновків та рекомендацій.

При підготовці до написання реферату, за потребою, студент може консультуватися із викладачем.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ З ІНДЗ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА

1. Сучасні дискусії в соціологічній науці про предмет соціології.
2. Теоретична і прикладна соціологія.
3. Прикладні дослідження в соціології.
4. Система соціологічного знання та її елементи.
5. Соціальні теорії XVII–XVIII ст. : класифікація, характеристика.
6. Соціальні ідеї українського просвітництва.
7. Постмодерністські ідеї у соціології. П. Бурдьє про соціальний простір та культурний капітал.
8. Тенденції розвитку соціологічного знання на рубежі XX–XXI століть.
9. Розробка понять «соціальна структура» та «маргінальність» у соціології. Різновиди соціальних структур, загальна характеристика.
10. Загальна характеристика соціальної структури сучасного українського суспільства, його поляризація.
11. Поняття людина, особистість, індивідуальність у соціології, характеристика.
12. Основні механізми соціальної взаємодії особистості та суспільства : визначення, класифікація, характеристика.
13. Система соціальної життєдіяльності особистості. Поняття потреб у соціології, сутність, класифікація.
14. Соціокультурний конфлікт: суть і основні ознаки, джерела і причини

15. Роль керівника в управлінні конфліктами
16. Стратегія розв'язання конфліктів
17. Процес управління конфліктами
18. Конфлікти в студентському середовищі
19. Конфліктні ситуації в процесі педагогічної взаємодії
20. Специфіка педагогічних конфліктів у вищих навчальних закладах
21. Насильство і конфлікти, їх взаємозв'язок
22. Основні способи врегулювання і вирішення соціальних криз і конфліктів
23. Поняття переговорів. Елементи переговорів.
24. Конфлікти в духовній сфері суспільства.
25. Гендерні та сімейні конфлікти.
26. Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група, її функції. Основні версії класифікації сім'ї у соціології.
27. Соціальний портрет сучасної української сім'ї. Поняття життєвого циклу сім'ї.
28. Роль культури в життєдіяльності особистості та суспільства.
29. Освіта як соціальний інститут. Система освіти, її характеристика.
30. Соціальні функції та цілі освіти. Вплив вчителя на соціальне життя.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Суспільство і держава.
2. Основні закономірності виникнення держави і права.
3. Теорії виникнення держави.
4. Поняття та ознаки держави.
5. Держава і громадянське суспільство.
6. Правова держава, її сутність, ознаки.
7. Функції держави.
8. Механізм держави.
9. Апарат держави.
10. Форми держави.
11. Поняття і основні риси правової держави.
12. Поняття права і його властивості.
13. Право в системі нормативного соціального регулювання.

14. Об'єктивне і суб'єктивне право.
15. Структура права.
16. Система права і система законодавства України.
17. Норми права, їх класифікація і структура.
18. Юридичні та інші соціальні норми.
19. Джерела права України, їх характеристика.
20. Механізм правового регулювання суспільних відносин, його елементи.
21. Ефективність правового регулювання.
22. Законність і правопорядок, їх гарантії.
23. Поняття правової поведінки.
24. Правопорушення: поняття, причини, види.
25. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, принципи.
26. Організація публічної влади в Україні.
27. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, їх характеристика. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.
28. Загальні принципи і джерела правового регулювання сімейних відносин.
29. Улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
30. Порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

РОЗДІЛ III. МОДУЛЬНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ З МЕТОДИЧНИМИ РЕКОМЕНДАЦІЯМИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Модульна контрольна робота (МКР) є складовою поточного контролю і здійснюється у формі виконання студентом модульного контрольного завдання.

Написання МКР є обов'язковим. До неї допускаються всі студенти. Студент, що не з'явився на МКР, отримує оцінку 0 балів.

Готуючись до написання контрольної роботи, насамперед необхідно підібрати і вивчити літературу, що стосується тематики, яка виноситься на написання роботи. Особливу увагу потрібно приділити опануванню змісту питань теми; запам'ятовуванню сутності явищ і процесів. Критеріями якості контрольної роботи є самостійність і творчість у висвітлюванні сутності запитань.

При оцінюванні контрольної роботи враховується:

- науковість аналізу явищ і процесів;
- рівень опанування студентом навчального матеріалу;
- логічність, конкретність й послідовність викладу матеріалу;
- вміння робити висновки і рекомендації;
- грамотне написання тексту;
- зовнішнє оформлення.

ЗАВДАННЯ ДО КОМПЛЕКСНИХ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ З КУРСУ «СОЦІАЛЬНО ПРАВОВІ СТУДІЇ»

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА

Варіант 1

1. Дати визначення поняттям: позитивізм, соціологія, конфлікт.
2. Соціологія та її місце в системі сучасних наук.
3. Характеристика конфліктологічної концепції сім'ї у соціології.

Варіант 2

1. Дати визначення поняттям: соціальний закон, суспільство, соціальні конфлікти.
2. Об'єкт, предмет і методи соціології.
3. Девіантна поведінка.

Варіант 3

1. Дати визначення поняттям: закон, категорії, рольові конфлікти.
2. Структура та функції соціології; визначення та характеристика.
3. Поняття соціологія праці, її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці: загальна характеристика.

Варіант 4

1. Дати визначення поняттям: поняття, наука, соціологія конфлікту.
2. Об'єктивні передумови виникнення соціології як самостійної наукової дисципліни: класифікація, характеристика.
3. Основні типи визначення культури у соціології, класифікація, характеристика.

Варіант 5

1. Дати визначення поняттям: соціальне, методи, суб'єкти конфлікту.
2. Закони, категорії соціології та їх загальна характеристика.
3. Поняття культура, суперкультура, субкультура, антикультура у соціології.

Варіант 6

1. Дати визначення поняттям: загальні соціальні закони, функції, предмет конфлікту.
2. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.
3. Основні елементи культури, їх визначення, класифікація.

Варіант 7

1. Дати визначення поняттям: галузь, структура, об'єкт конфлікту.
2. Функції та структура соціології.
3. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.

Варіант 8

1. Дати визначення поняттям: система, соціальна мобільність, конфліктна взаємодія.

2. Сутність та типологія суспільств.
3. Поняття сім'ї та шлюбу у соціології. Форми шлюбу, причини виникнення моногамії.

Варіант 9

1. Дати визначення поняттям: людина, соціальна група, наслідки конфлікту.
2. Соціальна структура суспільства.
3. Молодь як категорія соціології: версії визначення та вихідні критерії. Предмет і завдання соціології молоді.

Варіант 10

1. Дати визначення поняттям: престиж, мораль, причини конфлікту.
2. Соціальний простір. Соціальний статус і соціальна роль.
3. Освіта як соціальний інститут. Система освіти, її характеристика.

Варіант 11

1. Дати визначення поняттям: цінності, соціалізація особистості, ескалація конфлікту.
2. Соціальна стратифікація. Причини та критерії стратифікації.
3. Соціальні функції та цілі освіти. Вплив вчителя на соціальне життя.

Варіант 12

1. Дати визначення поняттям: суспільство постмодерну, індивід, фрустрація.
2. Соціальна мобільність та її види.
3. Етнічні групи, їх основні ознаки, умови формування та розвитку.

Варіант 13

1. Дати визначення поняттям: агенти соціалізації, версти населення, управління конфліктом.
2. Поняття особи в соціології. Основні соціологічні теорії особисті.
3. Поняття націоналізму у соціології та його різновиди, характеристика.

Варіант 14

1. Дати визначення поняттям: ідентифікація, еліта суспільства, глобалізація.
2. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
3. Методологічні засади визначення праці як виду соціальної дії. Критерії та сутність праці.

Варіант 15

1. Дати визначення поняттям: виховання, престиж, предмет соціології.
2. Соціальні типи особистості.
3. Поняття про конкретно-соціологічні дослідження та їх загальна класифікація, характеристика.

Варіант 16

1. Дати визначення поняттям: соціальні класи, держава, соціальний закон.
2. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.
3. Структура функції та механізм соціального конфлікту.

Варіант 17

1. Дати визначення поняттям: соціальна стратифікація, особистість, рольові конфлікти.
2. О. Конт про предмет і методи соціології, її основне завдання.
3. Соціальний портрет сучасної української сім'ї. Поняття життєвого циклу сім'ї.

Варіант 18

1. Дати визначення поняттям : соціальна роль, мораль, соціальні установки.
2. Соціальний зв'язок: поняття, структура та типи.
3. Роль культури в життєдіяльності особистості та суспільства.

Варіант 19

1. Дати визначення поняттям : соціальна спільнота, система, інтереси.
2. Система соціальної життєдіяльності особистості. Поняття потреб у соціології, сутність, класифікація.

3. Соціально-трудова відносина, їх класифікація та характеристика. Соціальні процеси у сфері праці.

Варіант 20

1. Дати визначення поняттям: агенти соціалізації, версти населення, мотиви.
2. Соціальний інститут, сутність, різновиди та функції. Поняття дисфункції.
3. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.

Варіант 21

1. Дати визначення поняттям: суспільство постмодерну, індивід, сім'я.
2. Основні механізми соціальної взаємодії особистості та суспільства: визначення, класифікація, характеристика.
3. Поняття етногенезу, визначення його основних етапів. Структура нації. Характеристика соціально-етнічних процесів в сучасній Україні.

Варіант 22

1. Дати визначення поняттям: галузь, структура, народ.
2. Розробка понять «соціальна структура» та «маргінальність» у соціології.
3. Загальна криза освіти, її ознаки та характеристика основних напрямів протидії.

Варіант 23

1. Дати визначення поняттям: позитивізм, соціологія, людина.
2. Різновиди соціальних структур, загальна характеристика.
3. Поняття «соціологія праці», її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці : загальна характеристика.

Варіант 24

1. Дати визначення поняттям : загальні соціальні закони, функції, потреби.
2. Соціологія конфлікту.
3. Поняття сім'ї та шлюбу в соціології. Форми шлюбу, причини виникнення моногамії.

Варіант 25

1. Дати визначення поняттям: соціальні класи, держава, суспільство.
2. Соціальний інститут, його сутність, різновиди, функції. Поняття дисфункції.
3. Сім'я як соціальний інститут і соціальна група, її функції. Основні версії класифікації сім'ї у соціології.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Варіант 1

1. Система і структура права. Характеристика системи прав України.
2. Конституція України: сутність, структура, значення.
3. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.

Варіант 2

1. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, види, підстави, мета.
2. Поняття та ознаки держави. Держава і громадянське суспільство. Правова держава, її сутність, ознаки.
3. Поняття і система сімейного права. Загальні принципи і джерела правового регулювання сімейних відносин.

Варіант 3

1. Поняття, види, особливості джерел права. Джерела права України.
2. Кодекс законів про працю України: сутність, структура, значення.
3. Функції держави. Механізм держави. Апарат держави.

Варіант 4

1. Походження, сутність, функції і форма держави. Механізм держави.
2. Сімейний кодекс України: сутність, структура, значення.
3. Спадкування за законом і за заповітом.

Варіант 5

1. Поняття правовідносин, їх основні ознаки, структура, зміст.
2. Суспільство і держава. Основні закономірності виникнення держави і права.
3. Предмет, завдання, структура, значення трудового права України.

Варіант 6

1. Правопорушення: поняття, елементи, класифікація.
2. Сімейний кодекс України: сутність, структура, значення.
3. Поняття, зміст, види, форми трудового договору та порядок його укладання. Випробування при прийнятті на роботу.

Варіант 7

1. Поняття, підстави і види юридичної відповідальності.
2. Кодекс законів про працю України: сутність, структура, значення.
3. Теорії виникнення держави.

Варіант 8

1. Система законодавства України.
2. Трудові правовідносини та інші правовідносини, що пов'язані з найманою працею.
3. Правове регулювання переводу і переміщення працівників. Загальні підстави припинення трудового договору.

Варіант 9

1. Норми права, їх класифікація і структура. Юридичні та інші соціальні норми.
2. Об'єктивне і суб'єктивне право. Структура права.
3. Загальні та додаткові підстави звільнення працівників за ініціативою роботодавця.

Варіант 10

1. Юридичні факти і їх класифікація.
2. Конституція України: сутність, структура, значення.
3. Норми права, їх класифікація і структура. Юридичні та інші соціальні норми.

Варіант 11

1. Поняття та види джерел права. Джерела права України, їх характеристика.
2. Поняття конституційного права, його предмет, джерела, значення.
3. Порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

Варіант 12

1. Немайнові і майнові права і обов'язки подружжя, батьків і дітей.
2. Предмет, завдання, значення трудового права України. Трудові правовідносини та інші правовідносини, що пов'язані з найманою працею.
3. Механізм правового регулювання суспільних відносин, його елементи.

Варіант 13

1. Улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
2. Конституція України і її структура.
3. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, їх характеристика.

Варіант 14

1. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, принципи, види, функції, мета, підстави для притягнення та звільнення від неї.
2. Загальні засади конституційного ладу України. Організація публічної влади в Україні.
3. Поняття правової поведінки. Правомірна поведінка.

Варіант 15

1. Правовідносини: поняття, зміст, елементи, види. Юридичні факти і їх класифікація.
2. Правопорушення: поняття, причини, види. Склад правопорушення і його ознаки.
3. Джерела трудового права України, їх характеристика.

Варіант 16

1. Сутність, сторони, зміст, порядок укладання і значення колективних договорів та угод. Колективні переговори.
2. Улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
3. Право в системі нормативного соціального регулювання.

Варіант 17

1. Поняття, зміст, види, форми трудового договору та порядок його укладання. Випробування при прийнятті на роботу.
2. Загальні принципи і джерела правового регулювання сімейних відносин.
3. Система права і система законодавства України.

Варіант 18

1. Правове регулювання переводу і переміщення працівників.
2. Громадянство України як один з інститутів конституційного права.
3. Норми права, їх класифікація і структура.

Варіант 19

1. Загальні підстави припинення трудового договору.
2. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, їх характеристика.
3. Юридичні та інші соціальні норми.

Варіант 20

1. Звільнення працівників за власним бажанням та за ініціативою третіх осіб.
2. Механізм правового регулювання суспільних відносин, його елементи.
3. Механізм держави.

Варіант 21

1. Загальні та додаткові підстави звільнення працівників за ініціативою роботодавця.
2. Організація публічної влади в Україні.
3. Структура права.

Варіант 22

1. Робочий час і його регулювання за трудовим правом України.
2. Трудові спори і порядок їх розгляду.
3. Юридична відповідальність: поняття, ознаки, принципи.

Варіант 23

1. Час відпочинку і його регулювання за трудовим правом України.
2. Правопорушення: поняття, причини, види.
3. Джерела права України, їх характеристика.

Варіант 24

1. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору. Поняття, підстави, види матеріальної відповідальності працівників.
2. Поняття правової поведінки.
3. Об'єктивне і суб'єктивне право.

Варіант 25

1. Трудова дисципліна. Дисциплінарна відповідальність за трудовим правом.
2. Законність і правопорядок, їх гарантії.
3. Форми держави.

Норми оцінювання завдань:

1 питання	6 балів
2 питання	7 балів
3 питання	7 балів
	Всього 20 балів

РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ АТЕСТАЦІЇ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬСТВА

1. Соціологія та її місце в системі сучасних наук.
2. Функції та структура соціології.
3. Соціологія як наука. Об'єкт і предмет соціології. Поняття соціального, його критерії та сутність.
4. Закони, категорії соціології та їх загальна характеристика.
5. Методи соціального пізнання.
6. Місце соціології в системі суспільних і гуманітарних наук.
7. Структура та функції соціології; визначення та характеристика.
8. Об'єктивні передумови виникнення соціології як самостійної наукової дисципліни: класифікація, характеристика.
9. О. Конт про предмет і методи соціології, її основне завдання.
10. Теорія соціальної дії М. Вебера. Поняття та критерії соціального. Характеристика різновидів соціальної дії.
11. Соціальний зв'язок: поняття, структура та типи.
12. Соціальний інститут, сутність, різновиди та функції. Поняття дисфункції.
13. Історичні типи суспільства: традиційне, індустріальне, модерне суспільство.
14. Сутність та типологія суспільств.
15. Соціальна структура суспільства.
16. Поняття особи в соціології. Основні соціологічні теорії особисті.
17. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи.
18. Соціальні типи особистості.
19. Система соціальної життєдіяльності особистості: визначення, характеристика.
20. Нові тенденції взаємодії людини і суспільства в сучасних умовах.
21. Розробка понять «соціальна структура» та «маргінальність» у соціології. Різновиди соціальних структур, загальна характеристика.
22. Загальна характеристика соціальної структури сучасного українського суспільства, його поляризація.

23. Поняття людина, особистість, індивідуальність у соціології, характеристика.
24. Основні механізми соціальної взаємодії особистості та суспільства: визначення, класифікація, характеристика.
25. Система соціальної життєдіяльності особистості. Поняття потреб у соціології, сутність, класифікація.
26. Сім'я як соціальний інститут та мала соціальна група, її функції. Основні версії класифікації сім'ї у соціології.
27. Соціальний портрет сучасної української сім'ї. Поняття життєвого циклу сім'ї.
28. Роль культури в життєдіяльності особистості та суспільства.
29. Освіта як соціальний інститут. Система освіти, її характеристика.
30. Соціальні функції та цілі освіти. Вплив вчителя на соціальне життя.
31. Соціальний простір. Соціальний статус і соціальна роль.
32. Соціальна стратифікація. Причини та критерії стратифікації.
33. Соціальна мобільність та її види.
34. Біхевіоризм як наука про поведінку. Девіантна поведінка.
35. Соціологія конфлікту.
36. Структура функції та механізм соціального конфлікту.
37. Поняття та причини соціальних конфліктів.
38. Класифікація соціальних конфліктів.
39. Механізм соціального конфлікту та його стадії.
40. Способи регулювання соціальних конфліктів.
41. Поняття соціологія праці, її структура та функції. Актуальні проблеми соціології праці: загальна характеристика.
42. Соціально-трудова відносина, їх класифікація та характеристика. Соціальні процеси у сфері праці.
43. Методологічні засади визначення праці як виду соціальної дії. Критерії та сутність праці.
44. Молодіжна субкультура: причини виникнення, прояви, характеристика.
45. Поняття етногенезу, визначення його основних типів. Структура нації. Характеристика соціально-етнічних процесів у сучасній Україні.
46. Поняття націоналізму у соціології та його різновиди, характеристика.
47. Етнічні групи, їх основні ознаки, умови формування та розвитку.

48. Український народ та етнічні групи в його структурі.
49. Поняття життєдіяльності.
50. Основні сфери життєдіяльності соціальних суб'єктів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Дайте визначення юридичнооб'єктивного та юридично-суб'єктивного права.
2. Назвіть ознаки, функції та принципи права.
3. Охарактеризуйте типи права.
4. Дайте характеристику норм права.
5. Дайте визначення правовідносин.
6. Визначте систему права.
7. Дайте визначення й характеристику ознак держави.
8. Які ви знаєте теорії походження держави?
9. Охарактеризуйте форми держави.
10. Що таке функції держави?
11. Які ознаки характеризують правову державу?
12. Визначіть основні форми реалізації норм права.
13. Дайте характеристику форм та джерел права.
14. Систематизація законодавства.
15. Покажіть співвідношення законності і правопорядку.
16. Назвіть види правопорушень.
17. Юридична відповідальність, її підстави та мета.
18. Дайте визначення та завдання Конституції України.
19. Характеризуйте історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.
20. У чому проявився демократизм першої Конституції України 1710 року?
21. Назвіть основні конституційні проекти УНР (1918–1920 рр.).
22. Дайте характеристику структури Конституції України 1996 р.
23. Яке призначення преамбули Конституції України?
24. Які ознаки Української держави закріплено в Конституції України?
25. У чому полягає принцип поділу державної влади?
26. Дайте характеристику державної символіки України.
27. Загальна характеристика прав, свобод обов'язків людини і громадянина.

28. Як класифікуються всі права та свободи людини і громадянина?
29. Розгляньте поняття та зміст громадянства України.
30. Які принципи та гарантії закріплює Конституція України?
31. Охарактеризуйте систему конституційних обов'язків громадян України.
32. Які питання відносяться до компетенції місцевого самоврядування?
33. У чому полягає політикоправове значення Конституційного Суду?
34. Які повноваження Конституційного Суду України?
35. Який порядок утворення і склад Конституційного Суду?
36. Який порядок розгляду і прийняття рішень щодо законопроектів про внесення змін до Конституції України?
37. Чому порядок внесення змін до Конституції України ускладнений порівняно з процесом прийняття поточного законодавства?
38. Дайте визначення трудового права та його джерел.
39. Поняття трудового договору та правовідносин у сфері праці.
40. Розгляньте порядок прийняття на роботу та підстави звільнення.
41. Визначіть тривалість робочого часу і часу відпочинку.
42. Охарактеризуйте обов'язки працівника та види дисциплінарних стягнень.
43. Назвіть види матеріальної відповідальності.
44. Визначіть порядок розгляду індивідуальних трудових спорів.
45. Дайте визначення цивільного права і його системи.
46. Охарактеризуйте цивільні відносини та їх суб'єкти.
47. Дайте загальну характеристику Сімейному кодексу.
48. Які умови і порядок укладення шлюбу?
49. У яких випадках шлюб може бути розірвано?
50. Назвіть основні права та обов'язки суб'єктів сімейного права.

КРИТЕРІЇ ТА НОРМИ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТІВ З КУРСУ «СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ СТУДІЇ»

Поточне оцінювання здійснюється відповідно до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка».

При оцінюванні рівня знань студента аналізу підлягають:

- характеристики відповіді: цілісність, повнота, логічність, обґрунтованість, правильність;
- якість знань (ступінь засвоєння фактичного матеріалу): осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість, міцність;
- ступінь сформованості уміння поєднувати теорію і практику під час розгляду ситуацій, практичних задач, в процесі політичної комунікації і соціалізації;
- рівень володіння розумовими операціями: вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки з проблем, що розглядаються;
- досвід творчої діяльності: уміння виявляти проблеми, розв'язувати їх, формувати гіпотези;
- самостійна робота: робота з навчально-методичною, науковою, допоміжною вітчизняною та зарубіжною літературою з питань, що розглядаються, уміння добувати інформацію з різноманітних джерел (нормативні, програмові; нормативні, преса), робота з комп'ютерною технікою, мережею Internet .

Дані критерії є підставою для оцінювання рівня знань, умінь і навичок студентів за стобальною шкалою з переведенням підсумкової оцінки в національну шкалу і шкалу ECTS.

**Таблиця відповідності шкал оцінок
якості засвоєння навчального матеріалу**

Національна шкала	Шкала ECTS
5 – відмінно (90 – 100 і більше балів)	A
4 – добре (75 – 89 балів)	BC
3 – задовільно (60 – 74 бали)	DE
2 – незадовільно (35 – 59 балів)	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)
Незадовільно (1 – 34 бали)	F (незадовільно з обов’язковим повторним курсом)
Зараховано (60 – 100 балів)	
Не зараховано (1 – 59 балів)	

**Оцінювання навчальної роботи студентів
здійснюється за 100-бальною шкалою:**

Блок 1 (Соціологія)				Блок 2 (Правознавство)				Всього
Змістовий модуль 1	Самостійна робота	МКР	Сума за 1 блок	Змістовий модуль 2	Самостійна робота	МКР	Сума за 2 блок	
20	10	20	50	20	10	20	50	100

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

Соціологічний аналіз суспільства

Агент соціалізації – соціальні структури, які вводять людину в світ соціального, завдяки яким на індивіда транслюються соціальний досвід, соціальні норми.

Адаптація – пристосування індивіда до існуючих в спільноті соціальних норм.

Анкета – впорядкований за змістом і формою набір запитань, спрямованих на розкриття змісту досліджуваної проблеми.

Бюрократія – система адміністративного управління, якій властиві ієрархічність, чіткий розподіл обов'язків, система правил; призначення службовців.

Аудиторія – об'єднання людей на чолі з комунікатором.

Вторинні групи – більш численні групи, які можуть складатись з двох, або кількох первинних груп, та в яких спілкування індивідів як безпосереднє, так і формалізоване.

Гіпотеза – наукове припущення, в якому знання носить вірогідний характер і придатне для роздумів про незрозуміле, неясне, що стало предметом дослідження і яке висувається для можливого пояснення певних соціальних фактів, явищ, процесів, яке треба підтвердити або спростувати.

Глобалізація – процес зростання взаємозалежності суспільств, який розгортається у всесвітньому масштабі.

Девіантна поведінка – практичний прояв соціальної девіації, поведінка, що не відповідає суспільним цінностям і нормам, як моральним, так і правовим.

Десоціалізація – процес втрати людиною своєї соціальної якості.

Дисфункція соціального інституту – невиконання соціальним інститутом соціальної функції. Виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, розмитості, невизначеності функцій, невідповідності інституту потребам суспільства, зниженні його авторитету у суспільстві, персоналізації діяльності інституту.

Емпірична соціологія – складова соціології, яка займається розв'язанням практичних завдань керування суспільними процесами, розробкою засобів соціального контролю та соціальної інженерії на рівні конкретно-соціологічних досліджень.

Етикет – норма культури, встановлений порядок поведінки людини в рамках певної соціальної групи.

Індивід – окремих представник соціальної спільності.

Індивідуальність – сукупність відмінностей людини від інших індивідів.

Індустріальне суспільство – суспільство, яке базується на поглибленому поділі суспільної праці, промисловості як основній галузі народного господарства, ринку як фундаменті суспільних взаємодій, домінуванні індустріального технологічного укладу в більшості суспільних сфер.

Інституціоналізація – процес утворення соціального інституту.

Інтеріоризація – етап соціалізації, змістом якого є перетворення внутрішньої структури особистості під впливом діяльності людини у складі соціальної спільноти.

Категорії – загальні форми мислення, які відображають найсуттєвіші закономірні зв'язки та відносини.

Квазігрупа – нестійка, неформальна сукупність людей, об'єднана, як правило одним або дуже невеликою кількістю типів взаємодії, що має невизначену структуру і систему цінностей і норм.

Класи суспільні – великі групи людей, що розрізняються за їх місцем у історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, отже, за способами отримання та розмірами тієї чи іншої частки суспільного багатства, якою вони володіють.

Конформізм – підпорядкування груповому тиску, пасивне пристосування.

Культура – інтегральне явище, що відображає суспільне життя з боку цінностей, стандартів, норм, завдяки яким люди взаємодіють і розуміють одне одного.

Культурний релятивізм – підхід до оцінки мотивів поведінки і цінностей інших груп з позицій їх культури.

Макросоціологія – складова соціологічної науки, що орієнтується на дослідження великих соціальних спільнот, систем і груп, а також на вивчення глобальних соціальних процесів, на вивчення законів і закономірностей суспільного життя людства в цілому, у сукупності його основних підсистем.

Мезосоціологія – складова соціології, яка своїм дослідженням робить соціальні спільноти і групи, громади, соціальні інститути,

соціальні рухи, добровільні асоціації тощо – тобто все те, що є посередником між індивідом та суспільством.

Мета соціологічного дослідження – загальна спрямованість дослідження, очікуваний кінцевий результат.

Метод в соціології – спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій практично-го і теоретичного пізнання соціальної реальності.

Методологія – сукупність принципів та установок, які передують отриманню соціологічного знання та зумовлюють головні способи, методи його отримання, характер усієї соціологічної діяльності (теоретичної та практичної).

Мікросоціологія – галузь соціологічного знання, пов'язана з аналізом повсякденної взаємодії між людьми, соціальних процесів і явищ у порівняно невеликих соціальних системах.

Модернізація – сукупність економічних, соціальних, культурних, політичних змін, що відбулися в суспільстві в процесі індустріалізації та засвоєння науково-технічних досягнень.

Мотив – внутрішній збудник діяльності людини.

Натовп – квазігрупа, характерною рисою якої є гранично малий діапазон взаємодій її членів, що зводиться майже виключно до спільного схвалення або спільного засудження.

Національна культура – сукупність символів, вірувань, цінностей, норм, зразків поведінки, які характеризують людську спільноту в тій чи іншій країні, державі.

Неформальна організація – сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно.

Неформальні соціальні групи – групи, соціальні зв'язки і відносини всередині яких формуються під впливом певного соціокультурного середовища, в якому ці групи виникають, в процесі діяльності їх членів для досягнення поставленої мети.

Обряд – традиційна символічна колективна дія, яка супроводжує важливі моменти життя людини і суспільства, покликана сприяти зміцненню соціальних зв'язків.

Особистість – конкретна людина як система стійких якостей, властивостей, що реалізуються в процесі становлення соціальних зв'язків, в соціальних інститутах, культурі.

Первинні групи – невеликі за чисельністю, тісно інтегровані соціальні групи члені якої за рахунок частих повсякденних контактів добре знають один одного та тісно пов'язані між собою (сім'я, група друзів, студентська група, мешканці одного житлового будинку, відділ в установі).

Позитивізм – провідний напрям в соціології XIX ст., який характеризується вимогою того, щоб наука мала справу лише з об'єктами, які піддаються спостереженню.

Поняття – форма мислення, що відображає загальні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їхніх визначеннях.

Порядок соціальний – взаємодія учасників суспільного життя, результатом якої є сталість та цілісність спільноти.

Потреба – базова основа поведінки людини.

Постструктуралізм – напрям в соціології, основним об'єктом дослідження в якому є тексти в їх відношенні до інших текстів, а не до зовнішньої реальності. Похибка (помилка) репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності від генеральної сукупності за певними пропорціями.

Предмет соціології – це відтворення соціальної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин цієї реальності. Це найбільш значущі властивості, сторони, характеристики, особливості об'єкта, які підлягають безпосередньому вивченню або пізнання яких особливо важливе для вирішення певної проблеми.

Престиж – поняття, що відображає значущість особи чи соціальної групи у суспільстві.

Прикладна соціологія – практична частина соціологічної науки про специфічні закони становлення, розвитку та функціонування конкретних соціальних систем, процесів, структур, організацій та їх елементів. Вона вивчає процеси, які відбуваються в певних соціальних підсистемах, конкретні соціальні спільноти, організації.

Проблема соціологічного дослідження – форма питальних висловлювань, які характеризуються невизначеністю, що підлягає осмисленню та науково-практичному вирішенню.

Програма соціологічного дослідження – це виклад загальної концепції досліджуваного проекту, яка включає в себе програмування і правила процедур науково-практичної дослідницької діяльності.

Прогрес – вдосконалення, перехід від нижчих до вищих форм соціальної організації, зростання еволюційних можливостей суспільства.

Професійна культура – культура соціальних груп, що займаються професійною діяльністю.

Регрес – деградація, зниження рівня організації. Репрезентативність – міра наближеності сформованої моделі об'єкта соціологічного дослідження (вибірки) до пропорцій (параметрів) генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес інтеграції людини в нові соціальні структури внаслідок зміни соціальних умов.

Референтна група – це реальна або уявлена соціальна група, яку індивід сприймає як еталон, з яким він співвідносить своє соціальне становище, поведінку та установки, і до якої він прагне потрапити.

Ритуал – вид обряду, який є формою складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядкована система дій, яка покликає підкреслити особливу цінність і значимість для людини певних соціальних відносин або процесів.

Системна якість – надіндивідуальна якість, яка виникає на рівні суспільства завдяки взаємодії індивідів.

Ситуація конфлікту – зовнішні обставини в суб'єктивній інтерпретації індивіда, накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для протиборства між ними.

Соціалізація – процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин.

Соціальна взаємодія – це процес взаємного впливу індивідів, соціальних груп та спільнот одних на інших.

Соціальна дія – будь-яка дія соціального суб'єкта, спрямована на забезпечення своїх потреб та інтересів.

Соціальна група – це сукупність індивідів, яка характеризується спільними інтересами, установками і орієнтаціями, нормативною регламентацією спільної діяльності людей у межах просторово-часового контініуму.

Соціальна девіація – вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам та визнаним стандартам поведінки.

Соціальна еволюція – внутрішньо єдина система соціальних змін, які поступово ведуть до нових форм соціальних взаємодій, пов'язаних з пристосуванням до нових умов функціонування суспільства.

Соціальна мобільність – процес переміщення соціальних суб'єктів між елементами соціальної структури.

Соціальна норма – вимоги, побажання і очікування відповідної поведінки, яка схвалюється суспільством.

Соціальна організація – цілісна функціонально-цільова система, що має притаманну їй соціальну структуру, свої функції, ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, створену для задоволення потреб індивідів та всього суспільства.

Соціальна реальність – об'єкт пізнання соціології, створюється в процесі соціальних взаємодій суб'єктів, є результатом їх свідомості та життєдіяльності.

Соціальна роль – відносно постійна та внутрішньо пов'язана система дій, які є реакціями на поведінку інших осіб, яка протікає згідно з встановленими зразками, наслідування яким група очікує від своїх членів.

Соціальна система – це цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми та цінності, які мають стійкий характер і відтворюються в історичному процесі.

Соціальна спільність – сукупність індивідів, відрізняється соціальними зв'язками та відносною цілісністю.

Соціальна спільнота – сукупність індивідів, що її можна емпірично зафіксувати, яка характеризується відносною цілісністю і здатністю виступати самостійним суб'єктом соціальної дії.

Соціальна структура суспільства – сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, упорядкованих стосовно одна іншої соціальних спільностей, соціальних верств, станів і відносин між ними.

Соціальне – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальний закон – це об'єктивні, істотні, необхідні, стійкі та такі, що повторюються, причинні зв'язки між соціальними явищами та процесами як в окремих соціальних системах та підсистемах, так і в суспільстві в цілому, що виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальний зв'язок – залежність та сумісність індивідів та соціальних груп.

Соціальний інститут – доцільна стійка форма організації соціальної діяльності і соціальних відносин, комплекс, який являє собою, з одного боку, сукупність нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних потреб, а з іншого – соціальне утворення, створене для використання ресурсів суспільства у формі інтеграції для задоволення цих потреб.

Соціальний контроль – практика усіх видів соціальних груп з визначення і заохочення поведінки, що відповідає соціальним нормам і застосуванню санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми.

Соціальний конфлікт – зіткнення індивідів, соціальних груп та спільнот, організацій, яке відбуваються на основі неспівпадіння інтересів, цінностей, поглядів; один зі способів розв'язання соціальних суперечностей. Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих підсистем.

Соціальний статус – місце індивіда чи соціальної групи в суспільній ієрархії.

Соціальні відносини – відносно стійкі та самостійні зв'язки між індивідами та соціальними групами, що займають різне становище в суспільстві.

Соціальні зміни – зміни в певних сферах суспільства, які призводять до якісно нового стану соціальної взаємодії, соціальної структури суспільства.

Соціологічне дослідження – інструмент соціологічного вивчення соціальних явищ в їх конкретному стані за допомогою методів, які дозволяють проводити кількісний і якісний збір, виміри, узагальнення, аналіз соціологічної інформації.

Соціологія – поліцентрична, поліпарадигмальна наука, що вивчає форми, закони та закономірності конструювання, функціонування і розвитку соціальної реальності через взаємодію індивідів і їх груп та спільнот.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає природу і закономірності виникнення та розвитку соціального конфлікту як соціального явища, типологію і соціальну роль, засоби запобігання ним, попередження та розв'язання, а також методи управління ними.

Соціологія особистості – галузева соціологічна теорія, що вивчає особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.

Спеціальні соціологічні теорії – це соціологічні знання середнього рівня, які вивчають окремі соціальні спільноти у їх конкретному стані (соціологія малих груп, соціологічне вивчення соціальної структури, соціологія окремих професійних груп, соціологія міста, соціологія села, соціологія молоді, етносоціологія тощо), соціальні інститути, соціальні процеси (соціологія конфлікту соціологія вивчення мобільності міграційних процесів, масової комунікації, масових соціальних рухів, злочинності, самогубств). До спеціальних соціологічних теорій відносять також соціологію особистості та ті теоретичні побудови, які пояснюють закономірності міжособистісного спілкування.

Спостереження – метод соціологічного дослідження, який полягає у сприйнятті явищ, прямій реєстрації подій очевидцем у процесі їх розгортання.

Статусний набір – сукупність символів соціального статусу.

Страта (соціальна) – велика група людей, загальною ознакою яких є виробничі, політичні, демографічні та інші характеристики, ознакою якої є місце в суспільній ієрархії.

Стратифікація соціальна – структурування нерівностей між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей, яке визначає, по-перше, структуру суспільства, по-друге, систему ознак соціального розшарування та нерівності.

Субкультура – це культура певної соціальної спільноти (молодіжна, національна, конфесійна, територіальна, професійна, тощо).

Суспільний розподіл праці – поділ в суспільстві різних соціальних функцій, що реалізуються певними соціальними спільнотами, групами людей; супроводжується виділенням різних сфер життєдіяльності суспільства (промисловість, сільське господарство, наука, мистецтво, армія тощо).

Суспільно-економічна формація – конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений певним способом виробництва та формою виробничих відносин.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодій та форм об'єднання людей, що склалися історично, які проживають на спільній території, мають загальні культурні цінності та норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Традиції – елементи соціокультурної спадщини, які передаються з покоління в покоління.

Традиційне суспільство – це суспільство з домінуванням сільськогосподарського виробництва, малорухомими соціальними структурами та з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції.

Управління конфліктом – цілеспрямований, зумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту в інтересах розвитку або руйнування тієї соціальної системи, якої стосується конфлікт.

Формальна організація – система формалізованих принципів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів

Формальні соціальні групи – соціальні групи, мета і структура яких заздалегідь визначена, наприклад, військові підрозділи або виробничі колективи.

Функції соціології – сукупність ролей, що виконує соціологія в організації суспільства як соціальної системи.

Цивілізація – самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що впродовж певного періоду має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності.

Цінність – особливе ставлення, внаслідок чого потреби та інтереси людини або соціальної групи переносяться на речі, предмети, духовні явища, надаючи їм визначальні соціальні властивості.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які поділяються особою, виступають метою життя і основними засобами їх досягнення і тому набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Абсолютна монархія – форма правління, за якою влада (законодавча, виконавча, судова) цілковито належить одній особі (цареві, королю, імператору).

Автократія (самодержавство) – система управління, що виявляється у необмеженій і безконтрольній владі однієї особи.

Автономія – відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави.

Авторитаризм – система влади, що характерна для антидемократичних політичних режимів. Влада концентрується в руках однієї особи або одного державного органу, при цьому занижується або виключається роль представницьких інститутів влади, ущемляються основні політичні права і свободи. Крайня форма авторитаризму – тоталітаризм.

Антидемократичний державний режим – державний режим, при якому суттєво утруднюються можливості реалізації прав і свобод громадян, а реальна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб чи в руках однієї особи.

Апарат органів виконавчої влади – організаційно поєднана сукупність структурних підрозділів і посад, які призначені для здійснення консультативних чи обслуговуючих функцій щодо виконання відповідними органами закріплених за ними повноважень.

Акт юридичний – акт (офіційний документ) волевиявлення держави, формально обов'язковий для виконання.

Аліменти – кошти, наданні у визначених законом випадках одними особами на утримання інших, які потребують матеріальної допомоги.

Апатрид – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. (особа без громадянства)

Батьки – батько та мати, записані органами реєстрації актів громадянського стану в книзі народжень і свідоцтві про народження дитини.

Батьківство – факт походження дитини від певного чоловіка (батька).

Батьківські права та обов'язки – особисті й майнові права та обов'язки, які закон надає батькам (батькові і матері) для забезпечення належного виховання і матеріального утримання дітей, а також захисту їхніх прав та інтересів.

Безробітні – працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших передбачених чинним законодавством доходів через відсутність відповідної роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, справді шукають роботу та здатні приступити до праці.

Важкі роботи – роботи, пов'язані з підвищеною витратою працівником психічних або фізичних зусиль.

Верховенство закону – визначальна роль закону в правовій системі держави, в діяльності всіх суб'єктів права, насамперед державних органів і посадових осіб.

Відповідальність юридична – вид відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законодавством санкцій, що забезпечується у примусовому порядку державою.

Відпустки – певний календарний період часу, що надається працівникам протягом року для відпочинку, відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, задоволення інших життєво важливих потреб та інтересів зі звільненням від виконання трудових обов'язків і збереженням місця роботи (посади) та зарплати (допомоги) у випадках, передбачених законом.

Відпустка щорічна – вставлена законом кількість календарних днів безперервного відпочинку, які щорічно надаються працівникові власником або уповноваженим ним органом із збереженням місця роботи і середнього заробітку.

Внутрішні функції держави – державні функції, які здійснюються у межах даної держави і в яких виявляється її внутрішня політика.

Галузь права – певна сукупність правових норм, що мають загальний предмет і метод правового регулювання.

Галузь законодавства – сукупність усіх чинних нормативно-правових актів, що мають загальний предмет і метод правового регулювання.

Гіпотеза – частина норми права, в якій встановлюються умови, за наявності яких діє правило, що встановлене в її диспозиції.

Громадянин – фізична особа (індивід), яка має громадянство даної держави.

Громадянство – необмежений у просторі й часі правовий зв'язок особи з конкретною державою, який зумовлює поширення на особу всіх конституційних прав і обов'язків.

Громадянське суспільство – незалежна, але взаємодіюча з державою форма співжиття людей, яка забезпечує найсприятливіші умови для діяльності громадян та їх об'єднань у всіх сферах суспільних відносин.

Делікт – порушення цивільно-правових норм, за яке передбачена цивільно-правова (майнова) відповідальність.

Деліктоздатність – здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

Демократична держава – держава, що базується на визнанні та втіленні в суспільну практику таких принципів конституційного устрою, як народовладдя, політичний плюралізм, свобода й рівність громадян, реальність і невід'ємність прав людини тощо.

Демократичний державний режим – державний режим, при якому реально забезпечується реалізація широкого кола прав і свобод громадян, які мають реальні можливості впливати на формування та діяльність державних органів.

Держава – особлива політико-територіальна організація, що має суверенітет, спеціальний апарат управління й примусу і здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили для всього населення країни.

Державний апарат – система органів держави, які виконують управлінські функції.

Державна влада – здатність держави за допомогою державного апарату підкорювати своїй волі поведінку людей та їхніх об'єднань.

Державний суверенітет – повновладдя й незалежність держави, що полягають у її праві за власним розсудом вирішувати свої внутрішні й зовнішні питання без втручання в них будь-якої іншої держави.

Деспотія – влада абсолютного монарха, особа якого обожноється, тому відкидається необхідність додержуватися законів і моральних норм, що робить його владу дійсно нічим не обмеженою.

Джерело підвищеної небезпеки – об'єкт, експлуатація якого пов'язана з підвищеною ймовірністю завдання шкоди оточенню.

Джерело (форма) права – засіб зовнішнього виразу права, за допомогою якого воно набуває формальної визначеності та загальнообов'язковості.

Диктатура – необмежена політична, ідеологічна та економічна влада, яка здійснюється певною групою осіб на чолі з лідером, ім'я якого може дати назву тому чи іншому правлінню (бонапартизм, сталінізм тощо).

Диспозиція – частина норми права, в якій визначається певне правило поведінки, тобто те, що суб'єкт повинен (або може) робити чи не робити.

Дисциплінарна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що виникає за порушення дисципліни у сфері трудових відносин і полягає в накладанні на винних мір дисциплінарного характеру: догани чи звільнення.

Дієдатність – передбачена нормами права здатність суб'єкта своїми діями набувати й здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Договір – взаємна угода між двома чи більше особами, яка спрямована на встановлення, зміну або припинення правовідносин.

Договір купівлі-продажу – усна або письмова угода за якою одна сторона (продавець) зобов'язується передати майно у власність іншій стороні (покупцеві), а друга сторона зобов'язується прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму.

Договір позики – договір за яким одна сторона (позикодавець) передає другій стороні (позичальникові) у власність (в оперативне управління) гроші або речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошей або рівну кількість речей того ж роду і якості.

Дуалістична монархія – монархія, в якій законодавча влада переходить до представницького виборного органу (парламенту), а монарх зберігає у своїх руках виконавчу владу і по своїй волі формує уряд, відповідальний перед ним.

Закон – нормативно-правовий акт, який регулює найважливіші суспільні відносини, приймається колегіальним представницьким органом державної влади (парламентом) або всенародним голосуванням (референдумом) і має вищу силу порівняно з іншими нормативно-правовими актами.

Законодавство – сукупність законів (актів найвищої юридичної сили, які видаються парламентом) даної держави.

Законність – правовий режим точного й неухильного здійснення законів та інших нормативних актів у всіх сферах державного й суспільного життя.

Звичай – правило поведінки людей, яке склалося історично, у результаті багаторазового повторення в певних ситуаціях, а тому виконується автоматично.

Злочин – суспільне небезпечне, протиправне, винне й карне діяння, яке завдає чи може завдати суттєвої шкоди певним суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом.

Зовнішні функції держави – державні функції, що здійснюються в процесі спілкування держави з іншими державами та міжнародними організаціями і в яких виявляється її зовнішня політика.

Імперія – велика багатонаціональна держава, яка створювалась шляхом насильницького (рідше – добровільного) приєднання незалежних держав або частин інших держав.

Інкorporація – об'єднання чинних нормативних актів в одному збірнику на основі певного критерію (за алфавітом, за хронологією, за предметом правового регулювання тощо) без зміни їх внутрішнього змісту.

Інститут права – частина норм певної галузі права, яка регулює конкретний вид чи сторону однорідних відносин.

Історичний тип держави і права – сукупність певних рис і ознак, які на різних етапах розвитку людства визначають соціальну сутність держави й права, тобто їх спрямованість на задоволення інтересів та потреб певного панівного класу.

Казус – подія, настання якої не викликане навмисною або необережною поведінкою особи, або випадкові дії, які мають ознаки правопорушення за винятком вини особи, що їх скоїла.

Кодекс – закон, у якому об'єднуються й систематизуються правові норми, що регламентують певну сферу суспільних відносин.

Кодифікація – об'єднання зі змінами їх внутрішнього змісту чинних нормативних актів у єдиний внутрішньо узгоджений акт.

Коллективний договір – угода, що укладається між власником і найманими працівниками (колективом усіх, кому власник надає роботу) і регулює виробничі, трудові й соціально-економічні відносини сторін з метою узгодження їх інтересів на підприємствах, в установах, організаціях.

Консолідація – зведення в одне ціле кількох чинних нормативних актів.

Конституція – основний закон держави, в якому регламентуються найважливіші відносини у сферах державного устрою, організації й функціонування органів держави, правового статусу особи.

Конституційний закон – закон, який вносить певні доповнення, зміни, уточнення до тексту Конституції.

Конституційний суд – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.

Конфедерація – форма державного устрою, за якої держави створюють об'єднані органи для досягнення конкретних цілей (наприклад, військові) за збереження в інших питаннях цілковитої самостійності.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, яка настає за скоєння злочину і полягає у застосуванні до винної особи виду і міри покарання, передбаченого Кримінальним кодексом.

Материнство – правове становище жінки у зв'язку з народженням, утриманням і вихованням дітей.

Механізм держави – система державних організацій, які забезпечують реалізацію функцій держави.

Міністерства – центральні органи виконавчої влади, покликані формувати та реалізувати державну політику у відповідних сферах суспільного життя – (секторах державного управління), їх очолюють міністри, які за посадою є членами Кабінету Міністрів України і відповідно до цього мають статус політичних діячів (політиків).

Місцеве самоврядування – право певної територіальної громади (мешканців села, кількох сіл, селища або міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Монархія – форма державного правління, за якої вища державна влада зосереджується (повністю або частково) в руках однієї особи – монарха й передається як спадщина представникам правлячої династії.

Напівпрезидентська (змішана) республіка – форма республіканського правління, за якої президент обирається народом, але парламентові надаються певні повноваження щодо контролю за

діяльністю президента під час формування уряду та здійснення виконавчої влади.

Народ – населення певної країни.

Народний суверенітет – повновладдя народу, здійснення ним своєї невід’ємної та неподільної влади самостійно й незалежно від будь-яких інших соціальних сил.

Населення – сукупність людей, які проживають на певній території та здійснюють свою життєдіяльність у межах адміністративної чи політичної одиниці.

Національний суверенітет – повновладдя нації у вирішенні всіх питань її національного життя аж до реальної можливості створення самостійної національної держави.

Необмежені монархії – монархії, в яких влада монарха ніким і нічим не обмежується, тобто у країні немає ні органів, ні законів, що могли б у якійсь мірі змінити або відмінити волю монарха.

Необхідна оборона – захист особою свого життя і здоров’я шляхом завдання шкоди нападникові. Це дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Ст.36 ККУ.

Непереборна сила – надзвичайна подія (тобто явище, яке не залежить від волі людини), настання та шкідливі наслідки якої зобов’язана особа не могла ні передбачити, ні доступними їй засобами відвернути.

Нормативний договір – правило поведінки, яке встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб’єктів і яке визнається і забезпечується державою.

Нормативно-правовий акт – виданий уповноваженим державним органом офіційний письмовий документ, у якому закріплюються норми права.

Норми права – формально визначені або санкціоновані державою загальнообов’язкові правила поведінки загального характеру, реалізація яких забезпечується державними примусовими заходами.

Норми моралі – соціальні норми, які регулюють поведінку людей шляхом її оцінки з точки зору категорій добра і зла.

Обов'язок (юридичний) – передбачені правом міра й вид необхідної поведінки суб'єкта.

Об'єкти правовідносин – соціальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини.

Об'єкт правопорушення – суспільні відносини, які охороняються правом і на які дане правопорушення посягає.

Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішній вираз протиправного діяння.

Об'єктивне право – сукупність усіх чинних у державі правових приписів, які встановлюють, змінюють чи скасовують загально-обов'язкові правила поведінки і реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Обмежені монархії – монархії, в яких влада монарха в тій чи іншій мірі обмежується повноваженнями певних державних органів.

Опіка – засіб охорони і захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх, що не досягли 14 років і лишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, яких суд визнав недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства.

Особа – людина як суб'єкт, що має індивідуальні інтелектуальні та інші ознаки й усвідомлює себе членом спільності таких же суб'єктів.

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином

Охлократія – влада, яка орієнтується на вимоги натовпу й водночас намагається використати його для досягнення своїх цілей.

Охорона праці – система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці.

Парламентарна (конституційна) монархія – монархія, в якій влада монарха в усіх сферах здійснення державної влади суттєво обмежується: йому надаються лише формальний статус глави держави і виключно представницькі повноваження.

Підгалузь права – частина галузі права, яка складається з норм, що регулюють суспільні відносини певного виду.

Підзаконний акт – правовий акт, який видається уповноваженими на те державними органами (Президентом, Кабінетом Міністрів тощо) на основі й на виконання законів.

Піклування – засіб охорони і захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх віком від 14 до 18 років, а також громадян, яких суд визнав обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними речовинами, та осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права й виконувати свої обов'язки.

Поділ влади – модель побудови державного апарату, згідно з якою влада в державі має поділятися між законодавчими, виконавчими та судовими органами.

Політична влада – здатність окремих суб'єктів диктувати свою волю суспільству, спрямовувати його розвиток у відповідності зі своїми потребами та інтересами.

Політична партія – об'єднання громадян прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі.

Політична система суспільства – сукупність державних та недержавних (громадських) організацій, які беруть участь у політичних відносинах.

Помилування – повне або часткове звільнення конкретної особи від відбування кримінального покарання, заміна призначеної їй судом міри покарання або не відбутої його частини м'якшим покаранням.

Право – система загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлені або санкціоновані державою і забезпечуються її примусом.

Правова держава – держава, в якій панує право, де діяльність усіх її органів і посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідальна за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за результати своєї діяльності.

Правова поведінка – передбачена нормами права соціальне значуща поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їхніми свідомістю і волею.

Правовий звичай – звичай, схвалений державою і виконання вимог якого забезпечується державним примусом.

Правовий статус особи – сукупність закріплених у законодавстві прав, свобод, обов'язків громадян і гарантій їх здійснення.

Правовідносини – специфічні суспільні відносини, учасники яких виступають як носії прав та обов’язків, установлених нормами права.

Правоздатність – передбачена нормами права здатність суб’єкта мати суб’єктивні права та юридичні обов’язки.

Правомірна поведінка – суспільно - необхідна, бажана й допустима, під кутом зору інтересів громадянського суспільства, поведінка індивідуальних і колективних суб’єктів, що полягає у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою.

Правоохоронні органи – органи, які держава наділяє компетенцією охорони суспільних відносин, урегульованих правом.

Правопорушення – суспільне небезпечне, шкідливе, протиправне, винне діяння деліктоздатної особи, за яке може бути накладене покарання чи стягнення.

Правопорядок – відповідність суспільних відносин приписам норм права.

Правосуб’єктність – здатність бути суб’єктом права (учасником правовідносин).

Працівник – фізична особа, яка працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі або організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю.

Предмет правового регулювання – певні суспільні відносини, які врегульовуються даною сукупністю правових норм (наприклад, відносини, пов’язані з власністю, з відносинами у сім’ї тощо).

Президентська республіка – республіка, в якій повноваження глави держави, а в деяких випадках – і глави уряду, належать президенту, який обирається непарламентським шляхом (а саме – громадянами держави) і формує уряд, що не несе відповідальності перед парламентом.

Проступки – правопорушення, які порушують приписи норм права, але не досягають рівня суспільної небезпеки, притаманної злочинам.

Релігійні норми – правила поведінки, які містяться у тих чи інших релігійних вченнях.

Республіка – форма державного правління, в якій вищі державні органи обираються населенням або формуються загальнонаціональним представницьким органом влади.

Санкція – частина правової норми, в якій містяться вказівки на ті негативні наслідки, що наступають для суб'єкта у разі невиконання ним правил, визначених у диспозиції, або умов, встановлених у гіпотезі норми права.

Система права – внутрішня організація права, що полягає в єдності й погодженості правових приписів певної держави.

Систематизація законодавства – упорядкування чинного нормативно-правового матеріалу, об'єднання його в єдину внутрішньо узгоджену систему.

Сімейне законодавство – сукупність нормативно-правових актів, які регулюють особисті і пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу і належності до сім'ї.

Сімейне право – сукупність правових норм, які регулюють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї.

Склад злочину – сукупність передбачених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, за якими суспільне небезпечне діяння визнається злочином.

Солідарна відповідальність – вид цивільно-правової відповідальності, за якої кредитор має право па свій розсуд вимагати від усіх або від кожного з боржників окремо повного або часткового виконання зобов'язання (наприклад, повернення боргу).

Соціальні норми – правила поведінки, які регулюють поведінку людей у суспільстві.

Спадщина – майно (в тому числі гроші, цінні папери) і сукупність майнових прав та обов'язків громадянина (спадкодавця), які після його смерті переходять до іншого суб'єкта (спадкоємця).

Співучасть – умисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні злочину.

Страйк – одночасна колективна відмова продовжувати роботу до задоволення вимог щодо виконання передбачених у законодавстві або в колективному договорі умов організації праці.

Суб'єкт правопорушення – суб'єкт, який вчинив правопорушення.

Суб'єкти правовідносин (суб'єкти права) – учасники (сторони) правовідносин, які пов'язані взаємними суб'єктивними правами і юридичними обов'язками.

Суб'єктивна сторона правопорушення – внутрішнє психологічне ставлення суб'єкта до вчиненого протиправного діяння та його наслідків.

Суб'єктивне право (право громадянина) – передбачена певною нормою права можливість суб'єкта поводити себе певним чином.

Субсидіарна відповідальність – вид цивільно-правової відповідальності іншої особи за зобов'язаннями основного боржника, який не може цілком або частково їх виконати.

Суспільство – це форма життєдіяльності людей, яка склалась історично і відокремилась від оточуючої людей природи.

Теократія – зосередження державної влади в руках духовенства або особисто глави церкви, що тягне за собою підвищення ролі релігійних норм у регулюванні суспільного та особистого життя, здійснення судочинства на основі релігійних догматів, перетворює державу на інструмент проведення політики в інтересах панівної церкви тощо.

Тиранія – влада, яка встановлюється і здійснюється шляхом відкритого, нічим не замаскованого насильства і жорстко карає будь-яку незгоду і спроби протесту проти дій владних структур.

Тоталітаризм – антидемократичний державний режим, за якого фактично панує одна політична партія, яка зростається з державним апаратом, установлюються жорстка централізація в управлінні й партійно-державний контроль за всіма сферами суспільного життя.

Трудова дисципліна – необхідність додержання учасниками трудового процесу порядку й правил, закріплених у нормах права.

Трудовий договір – угода між працівником і власником (роботодавцем), за якою перший бере на себе зобов'язання виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією або посадою, а другий зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату й забезпечувати певні умови праці.

Трудове законодавство – сукупність правових норм, які регламентують суспільні відносини, що виникають при застосуванні праці найманих працівників у процесі виробничої діяльності.

Унітарна держава – єдина централізована держава, що не має у своєму складі державних утворень і територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (області, райони, провінції тощо).

Цивільне законодавство – сукупність нормативно-правових актів, які регулюють майнові відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням матеріальними благами, а також деякі особисті стосунки, пов'язані з майновими (наприклад авторське право) та виключно особисті немайнові відносини, об'єктами яких можуть бути, наприклад, ім'я, честь, гідність.

Цивільно-правова відповідальність – вид юридичної відповідальності, яка виникає у фізичної чи юридичної особи при невиконанні договірних зобов'язань або завданні майнової шкоди чи порушенні особистих немайнових прав (посягання на честь, гідність особи) і полягає у покладанні на винних обов'язку відшкодувати заподіяні потерпілим збитки.

Цивільно-правовий договір – угода двох чи більше осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Цивільно-правові договори є найпоширенішим видом цивільно-правових угод.

Федерація – держава, до складу якої входять кілька державних утворень (суб'єктів федерації).

Фізичні особи – індивіди (громадяни України, особи без громадянства, іноземці та особи з подвійним громадянством), які наділені законом цивільною правоздатністю та дієздатністю.

Форма держави – комплексне поняття, яке характеризує державу щодо форми правління, форми державного устрою та державного режиму.

Форма державного правління – порядок організації вищих державних органів, що визначає їхню структуру, компетенцію та взаємодію.

Форма державного устрою – територіальний поділ держави, взаємовідносини її складових частин між собою і державою в цілому та відповідну організацію державних органів.

Функції держави – основні напрями діяльності держави, в яких дістають своє вираження її сутність та соціальне призначення.

Функції права – основні напрями впливу права па суспільні відносини.

Шлюб – юридичне оформлений добровільний, вільний і рівноправний союз чоловіка і жінки, який породжує їхні взаємні права й обов'язки, спрямовані на створення сім'ї, народження і виховання дітей.

Штраф – грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні, кримінальні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених законами України.

Юридична відповідальність – закріплений у законі обов'язок правопорушника зазнати з боку держави певних санкцій за скоєним правопорушенням.

Юридичний зміст правовідносин – зафіксовані в юридичних нормах, права та обов'язки учасників правовідносин.

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків у вигляді виникнення, зміни чи припинення правових відносин.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

Соціологічний аналіз суспільства

Основна:

1. Артеменко С. Б., Фляшнікова А. Б. Соціологія у визначеннях, схемах, таблицях [Електронний ресурс] : навч. посіб. / М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2014.

2. Гіденс Е. Соціологія. Київ : Основи, 1999 796 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-173.html>

3. Гіденс Ентоні Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. Наук. ред. О. Іващенко. Київ : Основи, 1999. С.16-31.

4. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 172 с.

5. Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія: підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.

6. Гуменюк Л. Й. Соціологія: Хрестоматія (від першоджерел до сучасності): навчальний посібник. У 2-х томах. Львів : ЛьвДУВС, 2019. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1.pdf>

7. Денисенко І. Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації // Український соціум. 2013. № 3 (46). С. 32-43.

8. Загальна соціологія: [хрестоматія] / концепція, упоряд., перекл. А. В. Фурман, В. С. Біскуп, О. С. Морщакова. Київ : Видавництво Ліра. Київ, 2019. 354 с. URL: <https://lira-k.com.ua/preview/12589.pdf>

9. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів першого (бакалаврського) рівня всіх спеціальностей. Укл. : Мачуліна І. І. Кам'янське, ДДТУ, 2019 р. 61 с. URL: <http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/15/4-15-kl28.pdf>

10. Курчаба Т. Соціологія: навч.-метод. посібник / Т. Курчаба. – Львів : ПП Сорока Т. Б., 2015. 184 С. 4.

11. Лефтеров В. О., Ігнат'єва І. І., Цуркан О. В. Соціологія конфлікту : навчально-методичний посібник (для студентів факультету психології, політології та соціології НУ «ОЮА»). Одеса : Фенікс, 2019. 34 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14472>.

12. Луцишин Г. І. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посіб. [для студентів, аспірантів і викл. вищ. навч. закл. освіти України]. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2015. 200 с.

13. Перегуда Є. В. Соціологія: навч. посіб. Київ: КНУБА, 2012. 140 с. URL: <https://search.ukr.net/?q=7.%09%D0%9F%&gsc.page=1>.

14. Петрінко В. С. Конфліктологія: курс лекцій, енциклопедія, програма, таблиці. Навчальний посібник. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 360 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/31879>.

15. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. Москва : Феникс, 1994. 688 с. URL: <https://at.alleng.org/d/sociol/soc026.htm>.

16. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с. URL: <http://posek.km.ua/biblioteka/pdf>

17. Соціологія : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. 2-ге вид., доопр., доп / за заг. ред. В. І. Докаша. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. 448 с.

18. Соціологія: підручник / М. П. Козирєв ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655

19. Соціологія : навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

20. Соціологія : Терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 129, 159, 294, 357. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

21. Соціологія. Курс лекцій / За ред. І. С. Старовойтова. Тернопіль, 1999. С. 4-13.

22. Соціологія. Курс лекцій // Навчальний посібник для студентів вузів України / За ред. В. М. Пічі. Львів, 2002. С. 8-28.

23. Соціологія: навчальний посібник / О. Б. Петінова. Одеса : Видавництво «Магістр», 2019. 260 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2573/3/Petinova_2019.pdf

24. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію» / О. В. Горпинич, О. Ю. Клименко, Л. М. Москаленко, М. С. Труш, В. Ф. Ятченко Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1868_64391381.pdf

25. Соціологія: підручник / М. П. Козирєв. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bits>

tream/1234567890/437/1/%D0%A%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%80%D1%94%D0%B2%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%202016.pdf

26. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. В. Г. Городяненка. Київ, 2003. С. 9-29.

27. Соціологія: теорії середнього рівня: навчальний посібник / за наук. ред. Ю. Ф. Пачковського [Н. В. Коваліско, Т. Д. Лапан, Н. Й. Черниш та ін.]. Київ : «Каравела», 2020. 356 с. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Sotsiolohiia-Teorii-serednohorivnia-za-red-YU.F.-Pachkovskoho-Navch.-posibnyk-2020.pdf>

28. Черниш Н. Соціологія : Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., переробл. і допов. Київ : Знання, 2009. 468 с.

29. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій : підручник. Львів : Кальварія, 2003. 543 с. <https://fc.vseosvita.ua/001rxm-1cda.pdf>

Додаткова:

30. Антонов А. В. Державне регулювання процесу активізації академічної мобільності / А. В. Антонов // Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління. 2015. Вип. 2. С. 50-60.

31. Бандурка А. С. Строката ковдра мультикультуралізму : монографія. Харків: Золота миля, 2013. 197 с.

32. Бевзенко Л. Життєвий успіх, цінності, стилі життя // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2007. № 4. С. 132-151.

33. Біль М. М. Мобільність населення: теоретична сутність і видова різноманітність / М. М. Біль // Економіка і суспільство. 2016. Вип. 7. С. 645-652.

34. Власова О. Провідні чинники розвитку соціального потенціалу особистості // Соціальна психологія. 2005. № 2 (10). С. 55-64.

35. Волошина О. В. Міжособистісний конфлікт та шляхи його подолання. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. Київ : 2002, Т. 4. Ч. 3. С. 38-40.

36. Гірник А., Бобро А. Конфлікти: структура, ескалація, залагодження: нав. посібник. 2-е вид., виправ. і доп. Київ: Основи, 2004.

37. Годован Ю. В. Соціальна мобільність молоді як стратегічна складова політичної соціалізації молоді // Вісник Донецького університету імені В. Стуса. Серія : Політичні науки. 2017 р. С. 76-78.

38. Кон В. Соціальна структура та особистість у процесі радикальних змін: аналіз України в період трансформацій / В. Кон, В.

Хмелько, В. Паніотто, Гунг Го-Фунг // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2005. № 3. С. 24-64.

39. Кузьмук О. М. Середній клас в українському суспільстві: перспективи теоретичного та емпіричного дослідження : монографія / Ольга Кузьмук. Луцьк : Вежа-Друк, 2016. 172 с.

40. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації (монографія) / Відповід. ред. В. С. Стешенко. Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. 472 с.

41. Кучеренко І. М. Етичний компонент політичних конфліктів у сучасному українському суспільстві // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї: Зб. наук. пр. Київ – Миколаїв, 2005. Вип. 7. С. 368-372.

42. Крутінъ Г. І., Чубур Н. В. Соціологія конфлікту: практикум. Київ : КНЕУ, 2007. 152 с.

43. Макеєв С. Сміслові порядки інтелектуальних практик // Сміслова морфологія соціуму / за ред. Н. Костенко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2012. С. 124-151.

44. Макеєв С., Оксамитна С. Концепція інституціонально відтворюваних соціальних нерівностей // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2011. № 4. С. 32-49.

45. Матусевич В. Неконсистентний і маргінальний – два визначення одного статусу // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2009. № 2. С. 104-112.

46. Мірчук І. Л. Проблеми особистості у філософсько-релігійній спадщині Гавриїла Костельника / Людинознавчі студії. Випуск тридцятий. Філософія. [збірник наукових праць ДДПУ] / Ред. кол. Н. Скотна (гол. редактор), О. Ткаченко (редактор розділу) та ін. . Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ, 2014. С. 100-111.

47. Мацієвський Ю. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів. Людина і політика. 2004. № 3. С. 115-129.

48. Москаленко В Проблема виховання в контексті соціалізації особистості // Соціальна психологія. 2005. № 3(11). С. 20-23.

49. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с. URL: https://idss.org.ua/monografii/nerivnist_2012.pdf.

50. Нечитайло І. С. Сучасна соціологія освіти: від соціологічної

теорії до освітньої практики: підручник для студентів ЗВО. Київ : Ліра-К, 2020. 296 с.

51. Парсонс Т. Новый аналитический подход к теории социальной стратификации // О структуре социального действия / Талкотт Парсонс ; [пер. с англ. И. Бакштейна, Г. Беляевой, Л. Седовой, В. Чесноковой ; под ред. В. Чесноковой, С. Белановского]. [2-е изд.]. Москва : Академический Проект, 2002. С. 563-637.

52. Патракова А. Структурні складові відчуття місця в соціальній ієрархії // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2008. № 3. С. 119-135.

53. Перепельчук Т. В. Соціологія праці: Навчальний посібник. Одеса: ОНЕУ, ротапінт, 2011. 234 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2259/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96.pdf>.

54. Пилипенко В. Людина за ринкових умов: вербальна поведінка та оцінка реформ // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2006. № 1. С. 153-165.

55. Проскуріна О. Удосконалення форм соціалізації і процес становлення особистості // Політичний менеджмент. 2003. № 2. С. 50-57.

56. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів : Українські технології, 2005. 384 с.

57. Сорокин П. А. Социальная стратификация и мобильность // Человек. Цивилизация. Общество / [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова ; пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонова]. Москва : Политиздат, 1992. С. 295-424.

58. Ставицька О. В. Трудові конфлікти: загально-теоретичний аналіз. Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. 2007. № 2. С. 38-42.

59. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір. За наук. ред. М. О. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.

60. Стрюк М. І. Мобільність: системний підхід / М. І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. 2015. Т. 49. Вип. 5. С. 37-70.

61. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. Москва : Республика, 1993. С. 17-190.

62. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2007. № 2. С. 164-175.

63. Циба В. Параметри особистості // Соціальна психологія. 2005. № 3(11). С. 3-8.

64. Циба В. Системна теорія особистості: регулятивно-детерміністська парадигма // Соціальна психологія. 2005. № 6(14). С. 18-31.

65. Чернуха Н. Інтеграційні процеси у сучасному освітньому просторі як передумова успіху соціальної мобільності сучасної особистості // Науковий часопис НПУ імені П. М. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка: [зб. наук. праць]. Вип.14 / Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 12-21.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

Основні поняття теорії держави і права

Основна:

1. Основи правознавства : навчальний посібник. Електронне видання / Хоптяр Ю. А., Адамовський В. І., Баженов О. Л., Глушко-вецький А. Л., Лубчинський А. А., Семенюк-Прибатень А. В. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 372 с.

2. Основи правознавства : навчальний посібник / Ю.А.Хоптяр, В.І.Адамовський, О.Л.Баженов, А.А.Лубчинський, А.Л.Глушко-вецький, А.В.Семенюк-Прибатень. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 407 с.

3. Правознавство: Навч. посіб. для студентів педагогічних спеціальностей / За ред. Д.В. Каменського, В. О. Мирошниченка. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 288с.

4. Правознавство: навчальний посібник, за заг. ред. С. В. Петкова. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. 360 с.

5. Правознавство: Підручник /За відп. ред. О.В. Дзери.10-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 848 с.

6. Правознавство: Навч. посіб. / С. В. Дрожжина, О. О. Одінцова, В. О. Кондратьєв та ін.; За ред. С. В. Дрожжиної. Київ : Знання, 2018. 350 с. (Вища освіта ХХІ століття).

7. Правознавство: навч. посіб. / В. М. Олуйко, Р. І. Кондратьєв, Р. О. Стефанчук та ін.; за ред. Р. І. Кондратьєва. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2018. 488 с.

8. Основи держави і права України: Підручник / За ред. проф. В. Л. Оргинського, проф. В. К. Грищука, М. А. Мацька. Київ : Знання, 2018. 583 с.

9. Пилипенко П. Д., Хома Н. М., Кельман М. С. та ін., Основи правознавства: Навчальний посібник. 2-ге видання, виправлене і доповнене. Львів : «Магнолія 2006», 2018. 467 с.

10. Семарак О.С., Семарак І.О. Основи правознавства: Навч. посіб. Київ: Знання, 2018. 480 с. (Вища освіта XXI століття).

Додаткова:

11. Ведерніков Ю. А., Папірна А. В. Теорія держави і права : Навч. посіб. Київ : Знання, 2010. 333 с.

12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. Харків : Еспада, 2017. 776 с.

13. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник /За ред. О.В.Зайчука, Н.М.Онщенко. Київ. 2019. 688 с.

14. Шляхтун П.П. Конституційне право України: Підручник. Київ: Освіта України, КНТ, 2018. 592 с.

15. Цивільне право України: Академічний курс : Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре» 2016. Т. 1. Загальна частина. 696 с.

16. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре» 2011. Т. 2. Особлива частина. 520 с.

17. Дякович М. М. Сімейне право: навч. пос. / для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 512 с.

18. Мироненко В. П. Сімейне право України: підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 477 с.

19. Сімейне право України: Підручник / В. І. Борисова, І. В. Жилінкова. Київ : «Юрінком Інтер», 2006. 264 с.

20. Сімейне право України: Навчальний посібник / За ред. Є. О. Харитонова. Київ : Істина, 2018. 200 с.

21. Сімейні правовідносини. Законодавство. Позовні заяви. Київ, «Юрінком Інтер», 2016. 320 с.

22. Бойко М. Д. Трудове право України: Навчальний посібник. Вид. 2-ге доповн. і перероб. Київ : Атіка, 2018. 316 с.

23. Болотіна Н. Б. Трудове право України: Підручник. 5-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2018. 860 с. (Вища освіта XXI століття).

24. Болотіна Н. Б. Трудове право України : Навч. посіб. Київ : Знання, 2018. 375 с.

25. Основи трудового права України: курс лекцій/ За ред. доктора юридичних наук, професора П. Д. Пилипенка. 4-те вид. виправ. і доп. Львів : Магнолія, 2018. 276 с.

26. Трудове право України: Академічний курс: Підруч. для студ. Вищ. Навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін.; За ред. П. Д. Пилипенко. 3-тє видання, перероб. і доп. Київ : Видавничий Дім «Ін. Юре», 2010. 536 с.

27. Щербина В. І. Трудове право України: Підручник / За ред. В. С. Венедиктова. Київ : Істина, 2017. 384 с.

Рекомендовані джерела інформації

1. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/>

2. Верховна Рада України. URL: <http://portal.rada.gov.ua>

3. Кабінет Міністрів України. URL: <http://www.kmu.gov.ua/>

4. Рада національної безпеки і оборони України. URL: <http://www.rainbow.gov.ua/>

5. Постійне представництво України при ООН. URL: <http://www.uamission.org/>

6. Офіційний сайт Державного комітету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду (Держгірпромнагляду). URL: <http://www.dnopr.kiev.ua>

Навчальне видання

Найчук Антон Віталійович
Адамовський Володимир Іванович

ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ
ВІДНОСИН В СУСПІЛЬСТВІ
Навчально-методичний посібник

Здано в набір 15.10.2022. Підписано до друку 01.11.2022.
Формат 60 х84/16. Гарнітура Камбрія. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 11,16. Обл.-вид. арк. 9,32. Тираж 100 прим. Зам.617.

Видавець і виготовлювач ПП Зволейко Д. Г.
вул. Кн. Коріатовичів, 9; м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька обл., 32300; тел. (03849) 3-06-20, e-mail: abetka.svit@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК №2276 від 31.08.2005 р.